

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ

ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ ФАКУЛЬТЕТИ
ЖУРНАЛИСТИКА КАФЕДРАСЫ

УЗАҚБЕРГЕНОВА ГУЛМИРАНЫҢ

**«ЗАМАНАГӨЙ БАСҚЫШТА ИНТЕРНЕТ ЖАНРЛАРЫ
СИСТЕМАСЫНЫҢ РАЎАЖЛАНЫҰЫ»**

атамасында 5А320101 – Журналистика (хызмет түрлери) қәнигелиги
бойынша магистр дәрежесин алыў ушын таярлаған

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСЫ

Илимий басшы:
филология илимлериниң
докторы, профессор Ф.А.Мўминов

НӨКИС – 2012

ЖОБАСЫ:

КИРИСИҰ	3
1.БАП. ИНТЕРНЕТТЕН АЛДЫН БОЛҒАН ЖАНРЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСЫ	8
1.1. Дәстүрий ғалаба хабар құралларында журналистика жанрлары хәм оның синтези мәселеси	8
1.2. Информациялық жанрлар классификациясына улыўма сыпатлама	
1.3. Аналитикалық жанрлар топары	18
2.БАП. ИНТЕРНЕТ СИСТЕМАСЫНДА ЖАНРЛАР ЭВОЛЮЦИЯСЫ	33
2.1. Заманагөй басқышта Интернет журналистикасының раўажланыў басқышлары	33
2.2. Интернет журналистикасының жанрлары	37
2.3. Интернет ушын хабар таярлаў	51
2.4. Интернет ушын мақала жазыў	55
ЖУЎМАҚЛАЎ	
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ	

КИРИСИЎ

Теманың актуаллығы. Интернеттиң пайда болыуына профессор Моналд Клейнроактың докторлық диссертациясы (1962-ж) тийкар болғанлығы, ең дәслеп Лос-Анжелесдеги Калифорния университети менен Калифорниядағы Станфорд изертлеу институтына орнатылған компьютерлер бир-бирине жалғанғанлығы бәршеңизге мәлим. Интернеттиң ең дәслепки пайда болыуындағы тийкарғы мақсет информацияларды алыу ҳәм жеткизип бериу болған болса, ҳазирги күнге келип оның мақсет ҳәм ўазыйпалары бир қанша кеңейип бармақта. Интернеттиң түрли тараўларда ислетилиўине қарамастан оның тийкарғы мақсет ҳәм ўазыйпаларынан бири жаңалық жеткизиу болып қалмақта. Өзбекстан республикасының 1997 жыл 26 декабрде қабыл етилген «Ғалаба хабар қураллары ҳаққында» ғы нызамның 1-статьясында көрсетилиўине тийкарланып бул тармақты «Электрон хабар системасы» сыпатында ғалаба хабар қураллары деп тән алыу мүмкин. Бул нызамда «Ғалаба хабар қураллары газеталар, журналлар, хабарнамалар, бюллетеньлер, хабар агентликлери, телевидение (кабелли, кабелли эфирге бериу телевидениеси) ҳәм радиоеситтириўлер, хўжжетли кино, электрон хабар системасы, сондай-ақ, турақлы атамасына ийе болған. Мәмлекетлик бийғәрез ҳәм басқа ғалабалық ўақытлы басылымлар ғалаба хабар қураллары болып табылады»¹, -деп көрсетилген.

Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан республикалары ушын Интернет информацион технологияларынан пайдаланыўдың жаңа тараўы болып есапланады. 2002 жылы Министрлер Кеңеси тәрәпинен «Компьютерлестириўди және де раўажландырыу ҳәм хабар коммуникация технологияларын жәрия етиў илажлары ҳаққында» ғы қарары қабыл етилди.

¹ Тўртинчи ҳоқимият: Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, қарорлари ва бошқа ҳужжатлари туплами. – Т.: Мехнат. 2003. – Б. 7.

Бул қарар пүткіл республикамыздың санаат бөлими, ден-саулықты сақтау, билимлендириу, мәмлекет хәм жәмийет басқарыуы сыяқлы барлық тарауларды бирден-бир тармақлы системаға жалғау есабынан Интернет сайтлары пайда етилген.

Интернет бир неше информацияларды тарқатып қоймастан, ал хәзирги дәуир менен байланысты жолға қоймақта. Интернет түриндеги электрон технологиялар келешектеги байланысларды белгилеп бермекте. Сондай-ақ Интернет айрықша жағдайларда да үзликсиз информация хәм жаңалықлар дереги болып есапланады. Бул болса, интернеттен пайдаланышы хәр бир шахстың интернетке материал (хабар, мақала) таярлау зәрүрлигин пайда етеди.

Сонлықтан да, бүгинги күнде Интернет системасындағы журналистика жанрларының классификациясын анықтау хәм оның түрлерин көрсетип бериу, сондай-ақ, Интернет ушын хабар, мақала сыяқлы жанрларда материаллар таярлау қағыйдаларын үйрениу ең актуал мәселелерден бири болып есапланады.

Жумыстың мақсети хәм ўазыйпалары. Интернет системасында жанрлар эволюсиясын үйрениу хәм оның дәстүрий ғалаба хабар қуралларындағы жанрлар менен салыстырмалы анализ етиу арқалы илимий жуўмаққа келиу изертлеудиң тийкарғы мақсети болып есапланады.

Соның менен бирге, заманағөй журналистика жанрлары топарына кирип келген блиц-опрос, рейтинг, мониторинг, социологиялық резюме, пресс-релиз хәм тағы басқада сыяқлы жаңаша жанрларға тәрийп бериу, өзине тән қәсийетлерин анықтау хәмде интернетте интервью алыудың айырым психологиялық өзгешелигин интернет материаллары мысалында үйрениу магистрлик диссертация жумысымыздың мақсети саналады.

Бул мақсетке ерисиу ушын төмендегише анық ўазыйпаларды әмелге асыруу лазым:

- интернеттен алдын болған журналистика жанрларын он-лайн журналистикасы жанрлары менен салыстырмалы үйрениў;
- дәстүрий ғалаба хабар қуралларында журналистика жанрлары хәм оның синтези мәселесин газета материаллары мысалында анализ етиў;
- информациялық хәм аналитикалық жанрлар классификациясына улыўма сыпатлама бериў;
- заманагөй басқышта интернет журналистикасының раўажланыў басқышларын белгилеў;
- интернет системасында жанрлар эволюциясын үйрениў;
- интернет ушын хабар хәм мақала жанрларында материаллар таярлаўдың өзине тән қәсийетлерин көрсетиў;
- он-лайн ғалаба хабар қуралларының жанрлық өзине тәнлигин үйрениў.

Интернетте журналистика жанрлары хәзирги күнге шекем қандай раўажланды, буннан кейин және де раўажланыўы ушын қайсы имканиятлардан пайдаланыўы керек?- деген сораўларға жуўап бериўде магистрлик диссертация жумысымыздың тийкарғы ўазыйпаларымыздан бири болып табылады.

Буны биз магистрлик диссертациямызда дәстүрий ғалаба хабар қураллары менен интернет журналистикасын салыстырыў, бирин-бири толтыратуғын белгилерди, өзине сай тәреплерин, жетискенлик хәм кемшиликлерди туўры баҳалай алыў арқалы үйрениўге хәрекет етемиз.

Илимий жаңалығы. Магистрлик диссертациямыздың илимий жаңалығы Интернет журналистикасында жанрлар системасы биринши мәртебе үйренилип, информациялық хәм аналитикалық жанрлар классификациясына улыўмалық сыпатлама берилип атырғанлығы менен белгиленеди.

Сондай-ақ, изертлеўде заманагөй басқышта Интернет журналистикасының раўажланыў басқышларын, Интернет системасында

жанрлар эволюциясын интернет материаллары ҳам дәстүрий ғалаба хабар куралларының жанрлары менен салыстырмалы анализ етилип тийисли жуўмақлар шығарылды.

Жумыста интернеттен пайдаланыўшылар ушын хабар ҳам мақала жанрларын таярлаў қағыйдалары, қағаз газетаға журналистлик материал жазыўдан айырмашылығы, оның тийкарғы қәсийетлери ҳаққында теориялық пикирлер илгери сүрилди.

Изертлеўдиң теориялық ҳам әмелий әҳмийети. Магистрлик диссертация жумысымыздың жуўмақларынан ҳам илимий изертлеў барысында алынған анализ нәтийжелеринен Интернет, он-лайн журналистикасы ҳам заманагөй журналистика жанрларына қызығыўшы изертлеўшилер, журналистика бөлиминиң студентлери, магистрлер пайдаланыўы мумкин. Сондай-ақ, журналистика қәнигелигиниң бакалавр бағдарында өтилетуғын «Интернет журналисткасы», «Компьютерде веб-дизайн» пәнлеринен лекция текстлерин қайта ислеўде, тарқатпа материаллар ҳам көргизбе кураллар таярлаўда қолланыўға болады.

Изертлеў объекти ҳам предмети. Магистрлик диссертациямыз ушын Өзбекстан ҳам Қарақалпақстан республикаларында шығатуғын газета-журналлар ҳамде усы басылымлардың, хабар агентликлериниң интернеттеги веб-сайтлары, сондай-ақ, информაციон технологиялары раўажланған мәмлекетлердиң ғалаба хабар куралларының веб-сайтлары объект етип алынды. Мәселен, инглиз тилиндеги «Washington Post» (www.washingtonpost.com) газетасының интернеттеги версиясы, «Сегодняшняя газета» ның (<http://www.sgzt.com>), «Независимая газета» ның (<http://ng.ru/>) веб-сайтларын айтыў мумкин.

Изертлеў предмети сыпатында интернет веб-сайтларында журналистлик материалларды бериўде жанрлардан пайдаланыў мәселелери үйренилди. Атап айтқанда, «Новости» Россия хабар агентлигиниң веб-сайтында (www.rian.ru), Рейтер (www.reuter.com) Ҳақоо (www.yaqoo.com)

хэм тағы басқаларда тийкарғы материаллары есапланған қысқа хабарлардан пайдаланыў шеберлиги үйренилди.

Магистрлик диссертация жумысының теориялық хэм методологиялық тийкарлары. Магистрлик диссертациямыздың методологиялық тийкары етип биз ең алды менен Өзбекстан Республикасының Президенти И.А.Каримов тәрeпинен илгери сүрилген пикирлерге, Өзбекстан хэм Қарақалпақстан республикаларының Конституцияларына хэмде Өзбекстан Республикасының ғалаба хабар кураллары, баспа хэм полиграфиялық хызметин тәртипке салыўшы нызамларға хэм қарарларға сүйендик.¹

Жумыстың теориялық тийкарлары. Биз таңлаған тема бойынша бир қатар изертлеўлер алып барылған. Әсиресе, Ф.А.Мўминов, Қ.Т.Эрназаров, Д.Рашидова, А.Лагутко, Г.Бакулев, Р.Спорышев А.А.Калмыков, Л.А.Кохонова, М.Кастелы, В.В.Кихтан, Цзя Лежун, А.И.Крупнов, Мс G.M.Luhan, В.Б.Наумов, А.А.Тертычний хэм басқада белгили алымлардың жазған илимий мийнетлери хэм мақалалары теориялық тийкар болып хызмет етеди.

Илимий жумыстың теориялық дәрежесин беккемлеўде хэм материаллар анализи тийкарында жүзеге шыққан пикирлеримизди дәлиллеўде Интернет журналистикасы, онлайн системасында журналистика

¹ И.А.Каримов. Жоқары мәнаўият – жеңилмес күш. – Т.: Маънавият. 2002; Ватан озодлиги олий саодат: биринчи чакирик Ўзбекистон республикаси Олий мажлисининг XV сессиясидаги маъруза. – Т.: Ўзбекистон. 1999; Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўланишлари. – Т.: Ўзбекистон; Ўзбек халқы ҳеш қачон ҳеш кимге қарам болмайды. 13-жилд. – Т.: Ўзбекистон. 2005; Ўзбекистоннинг ўз тараққиёт ва истиклол йўли. – Т.:Ўзбекистон.1992; Ватан саждағох каби муқаддасдир. – Т.:Ўзбекистон.1996; Ўзбекистонда демократик ўзлаштиришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамият асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. – Т.:Ўзбекистон. 2002; Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократиялаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.:Ўзбекистон. 2005; Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон. 2003; Қарақалпақстан Республикасының Конституциясы. – Н.: Қарақалпақстан. 1993; Тўртинчи ҳоқимият: Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, қарорлари ва бошқа ҳужжатлари тўплами. – Т.: Меҳнат. 2003; «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги Қонуни 1997 йил 12 декабрь.

жанрлары ҳам электрон ғалаба хабар қураллары теориясы ҳам практикасы бойынша жазылған фундаменталь мийнетлерден пайдаландық.²

Теманы изертлеўде салыстырмалы анализ методы қолланылды.

Диссертацияның дүзилиси. Магистрлик диссертациямыздың дүзилиси Кирисиў, жети бөлимди өз ишине алған еки тийкарғы бап, жуўмақлаў ҳам пайдаланылған әдебиятлар дизиминен ибарат.

² Мўминов А. Журналистика ижтимоий институт сыпатында.-Т.: ЎзБУМИТ 2001, Худайқулов М. Оммавий ахборот воситалари назарияси.-Т.: Университет. 1999. Эрназаров Қ. Репортёрлик фаолиятининг назарияси ва амалиёти.-Т.: Ўз.МУ 2002; Рашидов Д.К. Информационные технологии и интерактивное Интернет Журналистика. Ташкент. ТашГУ. 2003; Рашидов Д.К. Интернет в Узбекистане: возможности и проблемы. Ташкент, Заркалам. 2003; Рашидова Д. Муратова Н. Интернет журналистика.-Т.: 2007; Спорышев Р. Интерактивное телевидение. Москва, 2001; Калмыков А.А., Кохонова Л.А. Интернет-журналистика. Москва, Юнити, 2005; Кастелы М. Галактика Интернет. Екатеринбург. У-Фактория, 2004; Кихтан В.В. Информационные технологии в журналистике. – Ростов н/Д: Феникс. 2004; Лежун Цзя. Интернет и китайские онлайн-СМИ. – М.: МГУ. 2004; Крупнов А.И. Интернет-справочная книга руководителя. Москва, Фиорд. Известия, 1998; Mc Luhan G.M. Understanding Медиа, New York, 1984; Наумов В.Б. Право и Интернет: очерки теории и практики. Москва, Университет-Книжный дом. 2002. Тертычный А.А. Жанры периодической печати. Учеб. пособие. – М.: Аспект Пресс. 2000.

1.БАП. ИНТЕРНЕТТЕН АЛДЫН БОЛҒАН ЖАНРЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

1.1. Дәстүрий ғалаба хабар қуралларында журналистика жанрлары хәм оның синтези мәселеси

Хәзирги ўақытта информация аймағынан өзгешеленип туратуғын глобал информация базасы қәлиплеспекте. Ўзбекстан Ғалаба хабар қураллары хәм жәхән информация базары талапларынан келип шығып, өз хызметин раўажландырып бармақта.

Интерактив мултимедиа қураллары бүгинги информация әсиринде ғалаба хабар қураллары системасын өзгертпекте хәм ғалаба хабар қуралларының жаңа технологиялары пайда болмақта. Заманагөй технологияларды қолланыў менен бирге оларды ғалабалық коммуникация қураллары деп айта баслады. Жүз берип атырған технологиялық процесслер болса узатылып атырған хабар ағымының аймақ, ўақыт, көлеми тәрәпинен шегараланбайтуғынлығына алып келмекте. Бүгинги күнге шекем журналистика жанрлары хәм публицист шеберлиги мәселелери бойынша рус алымларынан Е.П.Прохоров¹, М.С.Черепанов², Е.И.Журбина³, А.А.Тертычный⁴, өзбек алымларынан Р.Мухаммадиев⁵, О.Тоғаевлар⁶ монографиялар, оқыў қолланбалар хәм илимий изертлеў жумысларын алып барғаны белгили. Жоқарыда аты аталған илимпазлар хәм «Ўақытлы баспа сөз теориясы хәм практикасы» атлы китаптың авторлары журналистика жанрларын информациялық, аналитикалық хәм көркем публицистикалық жанрлар үлкен үш топарға деп бөлип көрсетеди.

¹ Прохоров Е.П. Искусство публицистики. Размышление и разборы.-М.: «Мысль», 1984.

² Черепанов М.С. Тайнство мастерства публициста.-М.: «Мысль», 1989.

³ Журбина Е.И. Повесть с двумя сюжетами.-М.: «Сов. Писатель», 1979.

⁴ Тертычный А.А. Жанры периодической печати. Учебное пособие.-М.: Аспект Пресс, 2000.

⁵ Мухаммадиев Р. Публицистика ва унинг жанрлари.-Т.: ТашДУ, 1981.

⁶ Тоғаев О. Публицистика жанрлари.-Т.: Ўқитувчи, 1976.

Өз гезегинде бул жанрлар ишки бөлиниўлерге ийе. Информациялық жанрларға хабар, есабат, интервью, репортаж киреди. Олардың әҳмийети хәм тийкарғы айырмашылығы жәмийетлик, сиясий-экономикалық, руўхый, социаллық турмыстағы жаңалықларды, ўақыя хәм хәдийселерди аудиторияға оперативлик пенен жеткерип бериўде көринеди. Информациялық жанрлар дереклерге сүйенеди, анық фактлерден ибарат болады. Егер информациялық жанрлар ўақыяны қысқа, ықшам хәм анық фактлер арқалы сәўлелендирсе, аналитикалық жанрлардың тийкарғы өзгешелиги фактлер анализи, жәмийетшилиик пикирин избе-из үйрениў хәм сәўлелендириў, соның менен бирге журналисттиң белгили бир жуўмақлары менен белгиленеди. Баспасөздеги аналитикалық жанрларға корреспонденция, мақала, рецензия, баспасөз шолыўы хәм хатлар киреди.

Көркем публицистикалық жанрлар очерк, сүүретлеме, фельетон, памфлет хәм эпиграф сыяқлы түрлерден ибарат. Көркем публицистикалық жанрлардың тийкарғы өзгешеликлериниң бири образлылық болып табылады. Турмыстағы болып өткен хәм болып атырған ўақыяны анық фактлер жәрдемінде көркем усылда, арнаўлы көркемлеў қураллары арқалы ҳақыйқый сүүретлеп бериў көркем публицистиканың тийкарғы ўазыйпасы.

Мәмлекетимиздеги жәмийетлик-сиясий, экономикалық хәм социаллық турмыстағы өзгерислер, инсанияттың цивилизацияға қарай умтылыўындағы факторлар илим хәм техниканың раўажланыўына өз тәсирин тийгизиўи тәбийий. Соңғы ўақытлары журналистика тараўында түптен өзгерислер жүз берип, газета-журналлар бетлеринде таза жанрлар пайда болып атыр.

Заманагөй журналистикаға кирип келген информациялық жанрлар қатарына «блицопрос», аналитикалық жанрлар топарына «анкета», «мониторинг», «рейтинг», «эксперимент», «эссе», «аналитикалық пресс

релиз», көркем публицистикалық жанрларға болса «ойын» (игра)³ сыяқлы жанрларды айрықша атап көрсетіуі орынлы.

Бүгінгі күнде баспасөз жанрлары терең талықылауды хәм салыстырмалы үйрениуді талап етеди. Себеби баспасөз материаллары көбинесе қурамалы формада жазылады. Әдетте бундай материалларға бир неше жанр элементлери хәм белгилер бирлескен формада келеди. Соның ушын да бундай бирлесиуі усылларын «жанрлар синтези» деп атауі мүмкин. Әлбетте, жанрлар синтезинде бир неше жанр компонент сыпатында қатнасып, олардың биреуі доминант болады яғный жетекшилик қылады. Бундай қурамалы материалларды Қарақалпақстан баспасөзинде де көриуимизге болады.

«Еркин Қарақалпақстан» газетасының арнаулы хабаршысы Е.Ермановтың «Шортанбай» менен «Кердер» салы орағын жууымақлады»⁴ атлы дөретпесиниң композициялық қурылысына итибар беретугын болсақ, ол төрт бөлимнен ибарат. «Алма пис, аузыма түс демеди» деп аталған биринши бөлимниң дәслепки абзацында корреспонденцияның белгилери сезиледи. Мәселен, журналист бул абзацта быйылғы жылы салыгершилик хожалықларына мәмлекетлик буйыртпаның болмағанлығы, олардың алдынан транш қаржысы менен тәмийинленбегенлигин, сол себептен жанар май, мәдений төгин болмауы сыяқлы бир қатар машқалаларды көтереди. Ал, екинши абзацта болса Нөкис районындағы М.Сабуров, Қ.Ибрагимов хәм М.Сариев сыяқлы салыкеш қәнигелерге улыўмалық бир сауал менен қатнас жасап, кейинги бөлимлерди олардың жууымақлары менен жууымақлайды. Әлбетте, әпиуайы көз бенен қарап бул материалды интервью деп айтыуымыз мүмкин. Лекин оған терең анализ жасасақ, блицопрос жанрында жазылғаны мәлим болады. Себеби, интервью жанрында журналист тәрәпинен бир неше

³Тертычный А.А. Жанры периодической печати. Учебное пособие.-2-е изд., испр и доп.-М.: Аспект Пресс. 2002.-320- с.

⁴ Ерманов Е. «Шортанбай» менен «Кердер» салы орағын жууымақлады. // Еркин Қарақалпақстан. 2004. 9-ноябрь.

саўаллар дүзилип, оның жуўаплары бир респондент (жуўап бериўши) тәрәпинен алынады. Ал блицпрос жанрында болса, журналист улыўмаласқан бир саўалды ортаға таслап, оған бир неше респондентлер жуўап қайтарады. Блицпрос жанрының тийкарғы өзгешелиги де сонда. Бул материалдың жанрлық жақтан және бир қурамалылығы сонда, биринши респонденттиң улыўмалық сораўға берген жуўабы изинен және журналисттиң еки саўалы берилип оған жуўап алынған. Бул болса, интервью жанрына тән элементтиң блицпрос жанры менен бирлесиўин көрсетеди.

Улыўма, Е.Ермановтың мақаласын жанрлық көз-қарастан корреспонденция-блицпрос-интервью жанрларының синтезинен қуралған деп айтыўға болады. Бул материалда корреспонденция хәм интервью жанрларына тән элементлер компонент сыпатында қатнасып, тийкарғы доминант болып блицпрос жанры хызмет етеди.

Қарақалпақстан баспасөзинде илимий мақала жанрына тийисли материаллар да жийи ушырасады. Әдетте илимий мақалаларда публицистикалық шегинислер, көркемлеў қураллары улыўма болмайды. Лекин күнделикли баспасөз бетлеринде орын алған илимий мақалаларда публицистикалық баҳалаўлардың хәм көркемлеў қуралларының белгилери сезиледи. Себеби, газетада жәрияланған илимий мақалалар тек ғана қәнигелер ушын емес, ал кең аудиторияға мөлшерленген болады. Сол ушын күнделикли басылымларда жәрияланған илимий мақалаларда публицистлик белгилер хәм көркемлеў қураллары мақаланың аудиторияға теңдей түсиникли хәм жанлырақ болыўы мақсетинде қолланылады. Мәселен, К.Мәмбетовтың «Өзбек алымлары Әмир Темур, Әмир Едиге хәм оның әўладлары ҳаққында»⁵ атлы мақаласының тили, көтерилген проблемасы, фактлер избе-излиги хәм анализлеў усыллары илимий стильге қаратылған. Бирақ мақаланың басланыўында публицистикалық белгилер көзге тасланады.

⁵ Мәмбетов К. Өзбек алымлары Әмир Темур, Әмир Едиге хәм оның әўладлары ҳаққында. // Еркин Қарақалпақстан. 1996. 26-март.

Мысалы, «Ғәрезсизлик хәм демократия самаллары көп ғана еллерге өзиниң өтмиш тарийхын, жаңаша ой тийкарында пикирлеўге имканият жаратып береді» деп ғәрезсизлик дәўиринде миллий мәдениятымыздың тиклениўин образлы тәризде сүүретлейди. Бул болса мақаланың кирисиў бөлимин публицистикалық метод тийкарында баслаў шеберлиги болып есапланады. Лекин газетада берилген илимий мақалаларда лирикалық сезимлер, хәдден тысқары бөрттириўлер ушыраспайды. Газета материалларында публицистикалық образлылық хәм көркемлеў қураллары мақаланы жанландырыў, аудитория тәрәпинен жақсы қабыл алыныўы ушын қолланылады.

Жуўмақлап айтқанда, дәстүрий ғалаба хабар қуралларында журналистика жанрларын терең анализлеў нәтийжесинде журналистлердиң көбирек бир неше жанр элементлерин бирлестирген усылда теманы жаратқанлығын көремиз. Деген менен, журналистлердиң мақсети жанрларды бирлестириў емес, ал көтерилген идеяны хәм машқаланы кең ашып бериў болып табылады. Соның ушын да олар ўақыяны, қахарман образын қайсы жанрдың элементлеринен көбирек ашып беретуғын болса, өз мақаласында сол жанр элементлерин пайдаланған. Нәтийжеде жанрлар синтези пайда болған.

1.2. Информациялық жанрлар классификациясына улыўма сыпатлама

Қысқа хабар (Заметка). «Қысқа хабар» дың жанрлық анықламасы көлеми онша улкен болмаған (журналистикада жәрияланған хабарлардың көлеми ҳаққында қәлиплескен тийисли тусиниклер көз-қарасынан) материал түрине сәйкес келеди, онда сөз болған предметти белгили бир дәрежеде уйрениўдиң, (усы предмет пенен танысыў) нәтийжелери баян етиледі. Бундай материалларда егер информация қандай дәректен алынғаны ҳаққында еслетилсе де, бул туўралы күтә қысқа түрде айтылады. Әдетте усы үйренип шығыўдың тереңлиги, предмет ҳаққында информацияның қандай усыллар

менен алынғаны хақында айтылмайды. Усы үйреніп шығыудың барысы, оның дауамында пайда болған автордың сезімлері, ой-пикирлері хәм тағы басқалары баян етилмейді. Қысқа хабар ушын ең тийкарғысы – үйрениудің нәтийжелерін қысқа баянлау, қандайда бир кубылыстың, ўақыяның, адамның, машқаланың өмир сүриўи (ямаса жоқлығы) хақында «белги бериў», яғный мәлим етиў болып табылады.

Бунда усы ўақыялар, кубылыслар, машқалалар, адамның өзін тутыуының хәр қыйлы тәреплери аудитория ушын «жаңалық» сыпатында хәрекет етиўи, яғный оқыўшыларға белгили болғанынан зыят потенциал мәлимлеме бериўи тийис. Усы «зыятлылық» (артықмашылық) қаншелли көп болса (санаға жетип баратуғын шеклерде екени тәбийғый), жаңалық соншелли әхмийетлирек болады.

Қысқа хабардың информациялық мазмунының түрлері. Қысқа хабардың информациялық мазмуны хақында А.А.Тертичный «Ўақытлы баспасөз жанрлары» китабында «Адамның дүньяда бағдар алыўы, өзиниң хәр қыйлы талапларын қанаатландырыў бойынша жумысын әмелге асырыўы ушын оған қандай бир кубылыслардың өмир суриў фактин, олардың әхмийетин, қунлылығын хәм олардың раўажланыў бағдарларын, олардың келешек жағдайын анықлаўға жәрдем ететуғын, оларды «пайдаланыўдың» тийисли нормаларын хәм усындай кубылыслар менен байланыслы болған өз хәрекетлериниң итималлы вариантларын (соның ишинде аудиторияның басқада ағзалары тәрeпинен) белгилейтуғын хәр тәрeплеме мәлимлеме зәрур».⁶ - деп айрықша атап көрсетеди.

Информацияның хәр тәрeплилиги усы информацияның қандайда бир тийкарғы басланғыш түрлерін үйлестириў (мақсетке бағдарланған түрде, ямаса бирден күтилмегенде) нәтийжесинде пайда болады. Атап айтқанда, фактлер (фактологиялық, дескриптивлик информация), баҳалаўлар (баҳалаў,

⁶ Тертичный А.А. Жанры периодической печати. – М.: Аспект Пресс. 2002. – С. 53.

валюативлик информация), нормалар (нормативлик көрсетпе информация), бағдарламалар (бағдарламалық, усыныс сыпатындағы информация), нәзерде тұтыулар (болжаулық, итималлық, превентивлик информация) түрінде пайда болады. Анық бир қысқа хабарда усы атап көрсетилген информациялардың анаў ямаса мынаў түри басым келиўи, сондай-ақ, онда улыўма тек информацияның бир түриниң болыўы мумкин.

Жоқарыда атап көрсетилген информация түрлеринен болған фактологиялық информацияны кеңирек қарап шығамыз.

Фактологиялық информация. Фактлер, басқа да билим түрлери сыяқлы, шынлықты хәр қыйлы усыллар менен билиў барысында анықланады. Көбинесе факт дегенде журналистикада қандайда бир кубылысты, ўақыяны, процессти, жағдайды сыпатлаў, тәрийплеў түсиниледи. Жақыйқатында бул түсиник баян етилгенге қарағанда айтарлықтай кең хәм предметлик, сондай-ақ информациялық жобада күтә хәр қыйлы кубылыслардың өмир сүриўи ҳаққында исенимли билимлерден ибарат болады. Айырым жағдайларда ўақыяның, кубылыстың, процесслердин хәм тағы басқа өзлеринде фактлер деп атайтуғынын айтыў керек. Бул жағдайда факттиң онтологиялық (турмыслық) жобасы ҳаққында сөз етиледи. Журналист ушын фактлер – бул бәринен бурын қандайда бир кубылыслардың (предметлик ямаса идеаллық, яғный информациялық қатардағы) хәзирги ўақытта ямаса өтмиште өмир сүриўиниң, болыўының шынлығын анықлайтуғын исенимли мағлыўматлар болып табылады.

Информациялық корреспонденция. Информациялық корреспонденция қысқа хабардан предметти толығырақ хәм кеңирек сәўлелендириўи менен ажыралып турады. Әдетте, бундай предмет ретинде бирден-бир ўақыя ямаса кубылыс хәрекет етеди. Бундай жанрдың материаллары өзине предметтиң фактологиялық сыпатламасын алып қоймастан, ал айырым баҳалаў, көрсетиў, болжаў (гипотеза)хәм тағы басқада элементлерди өз ишине алады. Усының менен бирге информациялық корреспонденцияның

авторы өз алдына сыпатланып атырған предметтің өз-ара байланысын анықлау, оның мәнісіне терең барып жетіу ұазыйпасын қоймайды. Оның ушын ең тийкарғысы сәулелендирилип атырған кубылыстың айырым үстинги бетіндеги параметрлерин мәлим етиу болып табылады.

Мәселен, «Еркин Қарақалпақстан» газетасының арнаулы хабаршысы Б.Тилеумуратовтың «Тексеріудің нәтижеліги хәм сапасы арттырылады» деп аталған информациялық корреспонденциясында «Неге дегенде, 2008-жылдың сентябрь-декабрь айларында аймақлық салық уйымлары тәрөпинен үйренилип, хәр бир қадағалаушы уйымлары тәрөпинен буйыртпа берилип, режелестирилген хәм компьтер дәстүрине киргизилген графикке өзгерис киргизилетуғын болды. Себеби, жоқарыда аты аталған Президент пәрманында 2009-жылы тексеріулердің саны 30-процентке қысқартылыуы көрсетип өтилген. Демек, республика қадағалаушы уйымлары тәрөпинен 2009-жылы 459 хожалық жүргизиуши субъектлерде 1345 комплексли тексеріу өткеріу жобаластырылған болса, бул көрсеткіш 321 етип қысқартылатуғын болды. Қысқартыу микрофирмалар, киши кәрханалар хәм фермер хожалықлары есабынан әмелге асырылады.»⁷

Информациялық есабат. «Информациялық есабат» деп аталатуғын материалларды өз алдына жанрға киргизиудің себеби сәулелендириу предметинің айрықша характерине байланысly болады. Есабатларда усы сыпатта информация алмасыу туринде жуз берген уақыялар сәулеленеди. Булар – хәр қыйлы конференциялар, мәжлислер, симпозиумлар, семинарлар, жыйналыслар хәм тағы басқаларды өз ишине алады. Атап айтқанда, олардың барысында хәр қыйлы билдириулер, нийетлер, қарарлар хәм т.б. және ғалаба хабар қураллары аудиториясы қызығыушылығының потенциаллық объектін (аудиторияны конференциялардың, жыйналыслардың хәм басқада илажлардың барысының хәр қыйлы тәрөплериде қызықтырыуы мумкин)

⁷ Тилеумуратов Б. Тексеріулердің нәтижеліги хәм сапасы арттырылады. // Еркин Қарақалпақстан. 2008. 27-декабрь

сәўлелендиретуғын «өним» ислеп шығылады. Мәселен, ӨЗАның хабаршысы А.Иванованың «Ташкенттиң экономикалық хәм инвестициялық потенциалы» деп аталған информациялық есабатында «Пайтахтымызда «Ташкенттиң экономикалық хәм инвестициялық потенциалы» темасында бизнес-форум болып өтті. Ташкенттиң 2200 жыллығына бағышланған усы кең көлемли илаж Өзбекстан Республикасы Сыртқы экономикалық байланыслар, инвестициялар хәм саўда министрлиги, Саўда-санаат палатасы, Ташкент қаласы хәкимлиги хәм «Өзинфоинвест» агентлиги тәрәпинен шөлкемлестириледі»⁸ - усы болып өткен бизнес-форум бойынша есап береді. Жәнеде усы информациялық есабатты «2008-жылда дерлик барлық көрсеткишлер бойынша сезилерли дәрежеде өсиўге ерисилди. Мәселен, пайтахт кәрханалары тәрәпинен ислеп шығарылған санаат өнимлериниң көлеми 2007-жылга салыстырғанда 36,8, сыртқы саўда айланысы 15,5 экспорт көлеми 22,6 процентке көбейди. Қаланың санаатында ен заманагөй технологиялар хәм үскенелер менен үскенеленген электр техникасы, самалёт қурыў, машина ислеп шығарыў саласы кәрханалары жетекши орын ийелейди. Көплеген жеңил хәм азық-аўқат санааты кәрханаларында жоқары сапалы, қарыйдары көп өнимлер ислеп шығарыў жолға қойылған. Ташкенте 30 мыңнан аслам киши бизнес хәм жеке исибилерменлик кәрханалары жумыс алып бармақта»⁹ деп аудиторияның қызыққан көрсеткишлерин салыстырмалы анализ етеди.

Информациялық интервью. Журналистика жанрлары бойынша арнаўлы изертлеўлер алып барған рус алымы А.А.Тертичный информациялық интервью ҳаққында «Интервью» жанрын өз алдына ажыратыў, оларды дөретиў барысында (материал жыйнағанда) интервью усылы қолланылған бир қатар материаллар интервью алыўдың ҳақыйқый процессин белгилейтуғыны ямаса арнаўлы сораў-жуўап туринде (интервью

⁸ Иванова А. Ташкенттиң экономикалық хәм инвестициялық потенциалы. // Еркин Қарақалпақстан. 2009. 31-январь

⁹ Усы газетада

туринде) материалдан ибарат болғанлығы нәтижесинде жүз берди»¹⁰-деп көрсетеди. Профессор А.А.Тертычный айтқанындай материалдың авторы өз алдына тек интервью алған адамнан алынған мағлыұматларды аудиторияға мәлим етиұ ұазыйпасын қойған оларға тусиник бериұге урынбаған жағдайда, ол информациялық материал дөретеди деп айтыұ мумкин. Егер оның сәўбетлесиниң жуўапларында не?, қай жерде?, қашан? сораўларына дыққат қаратылған болса, интервью толық дәрежеде информациялық болып шығады. Егер интервью алыұшы ямаса оның сәўбетлеси` не ушын?, қандай етип?, бул нени аңлатады? ҳәм басқада сораўларға жуўаплар қайтара басласа, онда буның нәтижесинде аналитикалық материал пайда болыұы мумкин.

Блиц-сораў-жуўап. Сораў-жуўап бул информация алыұдың интервьюге уқсас усылы болып табылады. Блиц-сораў-жуўап бир қатар өзине тән сыпатламаларға ийе болады. «Мақсети бир неше (айырым жағдайда көплеген), өзиниң характери бойынша бир-биринен айрылып туратуғын сораўларға бир адамнан жуўаплар алыұ болған интервьюден оның айырмасы, сораў-жуўаптың барысында журналист бир сораўға (ямаса бир неше сондай сораўларға) көплеген адамлардан жуўаплар алыұға ҳәрекет етеди. Егер автор тек бир адамнан сораў-жуўап алса, онда бундай сораў-жуўап интервьюге айланады. Сораў-жуўаптың барысын белгилейтуғын материаллар өз алдына сораў-жуўап жанрына киргизилиұи мумкин. Усы жанрлық топардың дөретилиұ схемасы интервью жанрлық топарының дөретилиұи схемасындай болады»¹¹

Ҳәзирги заман баспасөзи бетлеринде ушырасатуғын, сораў-жуўаптың барысын баян етиұге қурылған, олардың мақсети қандайда бир пикирлердиң, артықмашлық бериұлердиң бар екенлиги ҳаққында аудиторияға қысқаша мәлим етиұден ибарат болған материаллар көбинесе «Блиц–сораў-жуўап» рубрикасы астында жәрияланады. Бундай рубрика усындай материалларды,

¹⁰ Тертычный А.А. Жанры периодической печати. – М.: Аспект Пресс. 2002. – С. .

¹¹ Тертычный А.А. Жанры периодической печати. – М.: Аспект Пресс. 2002. – С. .

предметти тереңирек изертлеўге бағдарланған ҳәм өзиниң сыпатламасы бойынша аналитикалық жанрға киретуғын кең сораў-жуўаплардан айырыў ушын енгизиледи. Бул жанрды заманагөй журналистикада жанр сыпатында караў мүмкин. Неге дегенде бул жанрдағы материаллар соңғы жылларда ғана баспасөзде көрине баслады. Блиц сораў-жуўап жанры Өзбекстанда шығатуғын басылымлар ишинде «Даракчи», Қарақалпақстанда болса «Жипек жолы» сыяқлы дайжест формасындағы басылымларда жийе ушырасады.

Сораў-жуўап. Усындай түрдеги материаллар оқыўшының сораўын ҳәм оған журналисттиң өзиниң, ямаса қандайда бир сол мәселеден хабардар адамның ямаса қәнийгениң жуўабын бирлестириў нәтийжесинде пайда болады. Бир тема астында еки ҳәр қыйлы текст, әдетте, еки ҳәр қыйлы авторлар бирлестирилген материалды айрықша жанр деп атаўға болама? Бул сораўға ҳәр қыйлы жуўаплар қайтарылыўы мумкин. Бундай формалық дүзилiske ийе болған сораў-жуўап жанрын баспасөзде көплек ушыратыўымыз мүмкин. Мәселен, «Қарақалпақстан жаслары» газетасының 2010-жылы 27-март күнги санында жарияланған «келешек ҳаўазы» жаслар басламалар орайы баспасөз ағзасы Лола Қаллыханованың «Студентлер олимпиядасы жеңимпазлары» деп аталған материалын алып қарайық. Бул журналистлик материалдың кирисиў бөлиминен соң интервьюер тәрeпинен алты саўал берилип, еки респонденттен жуўап алынған. Сонлықтанда бул баспасөз материалын жанр көз-қарасынан сораў-жуўапқа киргизиў мүмкин. Бул сораў-жуўап жанрының кирис бөлиминде ўақыялық ҳаққында түсиник бериледи. Мәселен, «Мәмлекетимизде юридика қәнигелиги бойынша кадрларды жеткерип берип атырган жоқары оқыў орынлары студентлериниң билимлерин асырыў, бай тажрийбе мектеплерин жаратыў сыяқлы ислер елимизде әмелге асырылып атырған ийгиликли ислердиң бири. Буған мысал ретинде Өзбекстан Республикасы Жоқары Суды жанындағы суд нызамшылығын демократластырыў ҳәм либералластырыў, суд системасының еркинлигин тәмийнлеў бойынша изертлеў орайы тәрeпинен «Өзбекстан

Республикасында Суд реформалары: жоқары тәжрийбе хэм истикболлары» II республика студентлер олимпиадасын келтирсек болады».¹²

Соң бул олимпиада қашан, қай жерде, қайсы бағдарда өткизилгени хэм оған кимлер қатнасқанлығы, олимпиаданың мақсети хэм ўазыйпалары ҳаққында мағлыўмат бериледи. Бул журналистлик материалдың тийкарғы бөлиминде автордын олимпиада жеңимпазларына берилген алты сораўы орын алған. Сораўлар төмендегише формада берилген:

«1.Өзиңизди таныстырсаңыз?

2.Олимпиадаға қанша ўақыт таярлық көрдиңиз? Биринши басқыш ҳаққында айтып берсеңиз?

3.Олимпиаданың екінши басқышы бойынша жазған эссеңиз хэм оның өзгешелиги неден ибарат?

4.Таңлаў барысы хэм жуўмағында Ўзбекстан Республикасында қайсы жоқары оқыў орынлары бүгинги күнде жетик қәнигелирди жеткерип бермекте деп ойлайсыз?

5.Келешекте қайсы тараў юристи болмақшысыз?

6.Устазларыңыз?»¹³

Сораўлардан кейин олимпиада жеңимпазлары болған А.Рахимов хэм Д.Шариповлардың жуўаплары избе-из берилген.

Мине усындай формалық хэм структуралық қурылысынан келип шығып бул материалды сораў-жуўап жанрына киргизиў мүмкин.

Ғалаба хабар қуралларының көпшилик хызметкерлери бундай түрдеги материаллар баспасөз бетлеринде көп ўақытлардан берли берилип киятырғанын жақсы биледи. Журналистлер арасында ол «Сораўларға жуўаплар» анықламасы астында белгиленеди. Бирақ бундай материалларды белгили бир информациялық жанрларға ажыратыў ҳаққында сөз болмады. Олар, зәрур болғанда, қысқа хабарлар қатарына киргизилди. Егер усындай

¹² Қаллыханова Л. Студентлер олимпиядасы жеңимпазлары. // Қарақалпақстан жаслары. 2010. 27-март.

¹³ Қаллыханова Л. Студентлер олимпиядасы жеңимпазлары. // Қарақалпақстан жаслары. 2010. 27-март.

жол менен избе-из баратуғын болсақ, онда қысқа хабарлардың қатарына қалеген журналистлик материалларды киргизиў мумкин. Усының менен бир ўақытта, егер «сораўларға жуўапларда» қандайда бир өзине тән өзгеше белгилер болса, онда оларды толық өз алдына жанрға киргизиў мумкин. Бундай сыпатлар бар. Олардың ең тийкарғысы—сораў хәм жуўаптың ажыралмас бирлиги болып табылады. Буны биз Қарақалпақстанда шығып турған бәрше газеталар арқалы көриўимиз мумкин.

Репортаж. «Репортаж» түсиниги XIX әсирдин биринши ярымында пайда болды хәм латынша «reportare» сөзинен келип шыққан болып, ол «хабарлаў, жеткерий», «мәлим етиў» дегенди аңлатады. Дәслеп репортаж жанры оқыўшыларды суд мәжлислериниң, парламенттеги пикир тартысларының, хәр қыйлы жыйналыслардың хәм т.б. барысы ҳаққында хабардар ететуғын материаллардан ибарат болды. Соңғылығында бундай «репортажларды» «есабатлар» деп атай баслады. Ал «репортажлар» деп басқарақ бағдардағы, атап айтқанда, өзиниң мазмуны, формасы бойынша хәзирги заман очерклерине уқсас материалларды атай баслады. Мәселен, батыстың көрнекли репортерларға Джон Рид, Эгон Эрвин Киш, Эрнест Хэмингуэй, Юлиус Фучик хәм басқалар бизиң түсинигимизде, репортерларға қарағанда, көбирек очеркшилер болды. Хәзирги ўақытта Европа журналисти репортаж ҳаққында сөз еткенде, ол биз очерк деп атап жүргенимизди нәзерде туталды. Батыс очерклери олардың «атамасы» көз-қарасынан хәзирги репортаждың ең жақын «туўысқанлары» болып табылады. Буны ўатандарлық репортаж теориясында пайдаланған жағдайда батыс изертлеўшилериниң теориялық ой пикирлерин есапқа алыў зәрүр болады.

Рус алымы А.А.Тертычный репортаж ўақыялықты анық хәм жедел сәўлелендирийде жетекши жанр екенлигин айта келип, Репортаж ўатандарлық журналистлердин ең суйикли жанрларының бири болып табылады. Россия журналистикасы тарийхы бир неше онлаған көрнекли репортерлерди, бәринен бурын В.А.Гиляровскийдиң («Гиляя ағай»,

«Репортерлер короли») исимин атап көрсетеди. Ол XIX әсирдің ақырында – XX әсирдің басында Москвадағы Хитров базарының ең жарлы түпкірлері, Ходынк майдандағы қорқынышлы ўақыялар ҳаққында, Москваның санаат кәрханаларындағы жумысшы адамлардың турмысы ҳәм басқалар ҳаққында өзиниң талантлы гүрриңлері, очерклері менен даңқы шыққан. Көплеген репортерлер соңғылығында белгили жазыўшыларға айланды, олардың даңқы бәринен бурын репортаж арқалы көтерилди-деп айрықша атап көрсетеди.

Бул жанрдың усы түриниң жоқары дәрежедеги мүмкиншиликлери менен түсиндириледі. Репортаж жанрына тийисли материаллардың өзгешелиги бәринен бурын бақлаў усылын кең қолланыў ҳәм текстте оның барысын және нәтийжелерин көрсетиў арқалы жузеге келеді.

Жуўмақлап айтқанда, информациялық жанрлар топары заманагөй журналистикада жетекши орынды ийелейди. Информациялық жанрлар болған хабар, информациялық корреспонденция, информациялық есабат, информациялық интервью ҳәм репортаж ўақыялықты сәўлелендириўде өзине тән қәсийетлері, түрлері формалық ҳәм структуралық өзгешеликлери менен ажыралып турады.

1.3. Аналитикалық жанрлар топары

Журналистистикада аналитикалық жанрлар ўақыялықты айдынластырыўда, таллаў усылы арқалы қубылысты сәўлелендириўде айрықша орын ийелейди. Аналитикалық жанрлар өз гезегинде бир неше киши топарларға бөлинеди. Атап айтқанда аналитикалық есабат, интервью, сораў-жуўап, гүрриңлесиў, комментарий (түсиник бериў), мақала, шолыў хәм тағы басқада түрлери өзине тән қәсийетлери хәм формалық өзгешелиги менен бир-биринен ажыралып турады. Енди аналитикалық жанрлар топарына киретуғын жанрлар түрлериниң хәр бирине қысқаша сыпатлама бериўге хәрекет етемиз.

Аналитикалық есабат. Жоқарыдағы бапларда айтып өтилгениндей, есабат журналистиканың ең әййемги жанрларынан бири болып табылады. Әсиресе бул оның мәлимлеме есабаты деп аталатуғын түрине тийисли. «Узақ ўақыт императорларға, патшаларға ямаса халыққа қандайда бир анжуманлар, парламентлердиң мәжлислери, жыйналыслар хәм басқада қубылыслар ҳаққында аўызша мәлимлеме түринде сәўлеленген есабат, газеталардың пайда болыўы менен олардың бетлеринен орын алды (мәселен, ол биринши Россия газетасы болған Петрдиң «Ведомостьларында» берилди. Дәслепп хәзир есабатлар деп аталатуғын материаллар «репортаж» (яғный мәлимлеме) атамасына ийе болды, бирақ ўақыттың өтиўи менен хәзирги очерклерге хәм репортажларға уқсас материалларды репортажлар деп атай баслады».¹⁴ Аналитикалық есабат жанрының өзине тән қәсийетлери хәм белгилери тийкарынан-кең жәмәәтшиликти кызықтыратуғын жыйналыслар, мәжлислер, кеңеслер, конференциялар, байрамлар, салтанатлы кешелер хәм ушырасыўлар ҳаққында информация бере отырып ондағы ўақыяларды, фактлерди жәнеле қубылысларды анализ етиўде көринеди.

¹⁴ Мухаммадиев Р. Публицистика жанрлари (Ўзбек газета ва журналлари материаллари асосида). – Т.: Ўзбекистон. 1971. – Б. 46.

Есабат жанры бугинги журналистикада белсене пайдаланылады. Бул тастыйықлаў оның аналитикалық есабат деген түрине де тийисли. Оны өзиниң «үлкен туўысқаны» мәлимлеме есабаты менен нелер бирлестиреди хәм нелер айрып турады?

Журналистикада аналитикалық есабаттың предмети, информациялық есабат сыяқлы арнаўлы түрде жыйналған адамлар топарының аўызша (вербаллық) жумысының нәтийжеси болып есапланады.

Әпиўайы етип айтқанда, хәр қыйлы жыйналыслардың, мәжилислердің, съездлердің, конференциялардың хәм т.б. қатнасыўшыларының шығып сөйлеўлери, баянатлары, сөзлери болып табылады. Бул предмет, журналист тәрәпинен қысқа хабар, репортаж, корреспонденция жанрында да усы жанрларға тән усыллар, тил менен сәўлелендирилиўи мумкин. Бирак, бул жағдай журналистиканың өз алдына жанры сыпатында аналитикалық есабат ҳаққында сөз жургизиўге кесент келтирмейди.

Информациялық жанрларының материаллары тийкарынан жыйналыслардың, конференциялардың хәм т.б. барысын сәўлелендиреди, ким шығып сөйлегенин, не айтқанын мәлим етеди (ямаса хәтте қалай айтқанын хәм бул аудитория тәрәпинен қалай қабыл етилгенин көрсетеди), яғный предметтиң сыртқы тәрәпин сәўлелендиреди. Ал аналитикалық есабат предметтеги басқа нәрсени «алады», атап айтқанда, шығып сөйлеўлердің, баянатлардың, сөзлердің ишки байланысын сәўлелендиреди. Хәр қыйлы жанрлардағы материалларда предметти сәўлелендириў усылы шығып сөйлеўлердің бағдарына, мәнисине байланыслы болады. Информациялық есабатының мақсети–жыйналыстың, конференцияның хәм т.б. барысы ҳаққында аудиторияға мәлим етиў екенлиги белгили.

Аналитикалық есабаттың мақсети басқаша. Ол шығып сөйлеўшилердің сөзлериндеги анаў ямаса мынаў пикирлердің, баҳалаўлардың, жуўмақлардың, усыныслардың өз-ара байланысын, сол ўақытта қаланың, районның, елдің турмысында орын алған ҳақыйқый машқалалар, жағдайлар,

процесстер менен өз-ара байланысын көрсетиуден ибарат. Усындай салыстырыудан келип шығып, ол анаў ямаса мынаў анжуманның қатнасыўшыларының шығып сөйлеўлерине бақа береді, олардың қала, район, ел ушын әҳмийетин анықлайды.

Басқаша етип айтқанда, қатнасыўшылардың шығып сөйлеўлери усы ғалаба хабар куралы аудиториясының дыққатын анық бир съезден, жыйналыстан, конференциядан аудиторияның өзиниң турмысында болып атырған нәрселерге қаратыў ушын «көпир» болып хызмет етеді. Бундай өтиў оқыўшылардың, тыңлаўшылардың, тамашагөйлердиң өзлерине сәўлелендирилип атырған съезд ямаса жыйналыс ҳаққында, оның айырым қатнасыўшылары ҳаққында усы оқыўшылардың, тыңлаўшылардың, тамашагөйлердиң өзлери араласып журген ҳақыйқый машқалалар, жағдайлар, процесстер позициясынан пикир билдириўине жәрдем етеді. Бунда аналитикалық есабаттың авторының мәлимлеме есабатының авторынан айырмасы ол өз алдына барлық шығып сөйлеўлер ямаса шығып сөйлегенлер ҳаққында мәлим етиў мақсетин қоймаўы мүмкин. Бирақ дыққатты олардың айырымларына, шығып сөйлеўлердиң ол таллап, анализлеп атырған ҳақыйқый ислер менен өз-ара байланысы көз-қарасынан ең қызықлы дегенлерине жәмлеўи мүмкин.

Таңлап алыў, мәселен бир қатар шығып сөйлеўлердиң тематикалық бирлиги тийкарында әмелге асырылыўы мумкин. Бул жағдайда автор ҳәр қыйлы баянатшылардың позициясынан әҳмийетли шынлықтың қандайда бир тәрәпин қарап шығыў мүмкиншилигин алады. Ол дыққатты оның көз-қарасынша ең әҳмийетли деген шығып сөйлеўге жәмлеп, өз позициясынан ҳақыйқый турмыстың ҳәр қыйлы машқалаларын сәўлелендириўи мүмкин. Ҳәр қандай жағдайда да таллаў (анализ) шығып сөйлеўлердиң шеклеринен өз-өзинен шығып кетеди.

Бирақ бул аналитикалық есабат авторы тәрәпинен қатнасыўшылардың шығып сөйлеўлериниң мазмунын ҳәм формасын бурмалаў ушын себеп

болыуы мүмкін емес. Ол бұл шығып сөйлеулерді түсіндіріуі, талқылауы мүмкін, бірақ бұл аудитория автордың өзінің пикирлерінің анжуман қатнасушыларының шығып сөйлеулерінде билдирилген пикирлерден аңсат айырып алатуғынындай хәм болған уақыяның объектив картинасын көз алдына келтиретуғындай етип ислениуі тийис.

Қәлиплескен реал жағдайға, реал машқалаға, анжуман қатнасушыларының шығып сөйлеулері олар менен салыстырылатуғын реал процеске қарай журналист өз дыққатын аналитикалық есабатта усы жағдайдың, машқаланың, процесстиң себеплерин түсіндіріуге, ямаса олардың әхмийетли тәреплерин баҳалауға, яки олардың рауажланыуын болжауға, ямаса оларға байланыслы режеге, хәрекетлер бағдарламасына жәмлеуі мүмкін. Усыған мууапық ол өз дыққатын бирде түсіндіріуге, ямаса шығып сөйлеулердеги усынысларға және додаланып атырған машқалаларға, жағдайларға, ҳақыйқат болып атырған процесслерге тийисли усынысларға қаратыуы мүмкін. Бұл айтарлықтай дәрежеде аналитикалық есабаттың түрин, яғный бұл есабат–түсіндіриу, есабат–баҳалау ямаса есабат–бағдарлама болама усыны анықлайды.

Аналитикалық интервью. «Интервью жанры журналистлик текстте усы тексттиң авторы тәрепинен интервью усылы жәрдемінде ҳақыйқатлық ҳаққында белгили бир мағлыұматларды алыудың «бекитиу» нәтийжесиниң түри, формасы болып табылады»¹⁵. Мәлим болғанындай, интервью усылы теориялық емес, ал эмпирик усылларға киреди (бұл ҳаққында жоқарыда айтылды). Усы себепли интервью жанрын көбинесе изертлеудиң эмпирик усылларын қолланыу нәтийжесинде алынған мәлимлемеге тийкарланатуғын информациялық жанрларына киргизеди.

Бунда интервью, басқада эмпирик усыллар сыяқлы тек информациялық ғана емес, ал аналитикалық материаллар таярлау ушын зәрүрли тийкарғы

¹⁵ Тертыйный А.А. Жанры периодической печати. – М.: Аспект Пресс. 2002. – С.107 .

мағлыұматларды алыұ ушын қолланылатуғыны елеспесиз қалады. Интервью усылы арқалы алынған информация газета бетинде корреспонденция, есабат, реплика, мақала түринде берилип өзгертилиұи мүмкин. Бул демек, информация жыйнаұда усы усылды пайдаланыұ өз-өзинен интервью жанрын пайда етпейтуғынын аңлатады. Жоқарыда айтылғанындай, тек текстте усы усылды қолланыұ «барысы» айқын көринген жағдайда ғана ол бундай материалдың формасын диалоглық, сораұ-жуұап түринде анықлаұи мүмкин. Сонлықтанда текст ондағы усы басым келген белгиге қарай интервью жанры деп аталыұи мүмкин. Бирақ, анық бир интервьюди жанрлардың қайсы топарына–информациялық ямаса аналитикалық интервьюине киргизиұ, интервью түринде баян етилген тексттиң мазмунына байланысly болады.

Егер информациялық интервью Ким? Не? Қай жерде? Қашан? сораұларына жуұап қайтарып тек өзинде факт хаққында информацияға ийе болса, ал аналитикалық интервью, буннан тысқары Не ушын? Қалайынша? Бул нени аңлатады? деген сораұларға жуұап берип факттиң анализине де (таллаұына да) ийе болады. Усы жерде информациялық хәм аналитикалық интервьюларға баспасөз материалларынан келтирип өтемиз.

«Қарақалпақстан жаслары» газетасының 2010-жылы 7-январь санында А.Жақсымуратованың «Китапхана имканиятлары» атамасында мәлимлеме китапхана орайы диреторы И.Шарапова менен болған сәўбети берилген. Бул материал жанрлық жақтан информациялық интервьюға тән. Себеби онда информациялық характердеги жуұапларды алыұға қаратылған сораұлар берилип оған жуұаплар алынған. Мәселен автор тәрeпинен берилген сораұлар томендегише:

«– Инжигүл апа, ең алды менен сизди кирип келген жаңа жыл байрамыңыз бенен қутлықлаймыз.

– Бүгинги күнде китапханада исленип атырған жумысларға тоқталып өтсеңиз?

– Өткен жылдың аяғында 26-ноябрьден, 26-декабрыға шекем кітаптар көргізбеси болып өтті. Көргізбе хақында пикириңіз?

– Кітапхана фондынан орын алған кітаптар хақында айтсаңыз?

– Кітапханада қандай бөлім хәм секторлар хызмет көрсетпекте?

– Бәршемізге белгили, 2007-жылы кітапханаға жаңа имарат берилди. Ол қандай қолайлықларға ийе?

– 2009-жылы кітапханада қандай жаңалықтар, өзгерістер болды хәм келесі жылға режелер хақында тоқталып өтсеңіз?»¹⁶

Көріп тұрғанымыздай бул сораўларға қайтарылған жуўаптар информациялық характерде болады. Сонлықтанда биз бул интервьюди информациялық интервью деп айтыўға толық хақылымыз.

«Еркин Қарақалпақстан» газетасының 2009-жыл 23-март санында болса, Ә.Оразовтың «Қамсызландырылған дийқан утылмайды» деп аталған «Ўзагросуғурта» мәмлекетлик акционерлик қамсызландырыў кимпаниясы Қарақалпақстан дирекциясы директоры орынбасары А.Сабуров пенен болған аналитикалық интервьюи берилген. Бул интервьюде журналист тәрәпинен берилген сораўлар аналитикалық характердеги жуўаптарды талап етеди.

Аналитикалық интервью авторының роли бәринен бурын өз сораўлары менен ол анализдің бағдарын белгилейди

Әдетте, оны интервью алынып атырған адамның өзи әмелге асырады. Усы мақсетте сораўлар сондай етип қәлиплестириледі. Бунда олар қандайда бир ўақыяның, қубылыстың, процесстин, жағдайдың тийкарғы пайытларын сәўлелендириўди талап етеди.

Егер журналист қала хәкиминен кутилмегенде жүзеге келген мәлим бир машқала хақында интервью алса, ол төмендегидей сораўлар қойып өз материалының аналитикалық сыпатын «бағдарламалаўы» мумкин:

– Сиз қалай ойлайсыз, бул ўақыя бизиң қаламыз ушын нени аңлатады?

– Салық төлеўшилерге ол қанша миллион рубльге туседи?

¹⁶ Жақсымуратова.А. Кітапхана имканиятлары. // Қарақалпақстан жаслары. 2010. 7-январь.

– Бул ўақыяға не себеп болған? Усы мәселе бойынша сизің пикириңизди қандай фактлер, цифрлар, хужжетлер тастыйықлайды?

– Буның ушын ким жуўапкер болады хәм оған қандай жуўапкершилик жукленеди?

– Ўақыя буннан былай қалай раўажланыўы мүмкин? Сизің болжаўыңыз қандай тийкарларға ийе? Хәкимият қандай қыстаўлы илажлар көрмекте хәм буннан былайда көре береді? Қала халқы не ислеўи тийис?

Бундай сораўлар сәўбетлести өз билимлерин, түсиниклерин, болажақ материалдың предмети ҳаққында өз пикирлерин билдириўге қанаатланландырады. Бул болса додаланып атырған ўақыяның себеп–нәтийжелик байланысларын анықлайды, белгили бир баҳалар бериледи, ўақыяның раўажланыў болжаўы анықланады, баян етилген позицияның пайдасына зәрүрли аргументлер келтириледи. Солай етип, интервью текстиниң мазмуны шынлықты анализлеў элементлери менен «байыйды», бул оны аналитикалық материалға айландырады.

Әлбетте, интервью алынып атырған адам бағдарлаўшы сораўларды күтпестен-ақ ўақыялардың, жағдайлардың, процесслердиң анализин өзи әмелге асыратуғын жағдайларда болады. Бирақ бул көбинесе интервью алынып атырған адам гүрриңлесиў предметин кең хәм толық сәўлелендириўге өзи мәптар болғанда жүз береді, бул болса болажақ аналитикалық материал авторының ўазыйпасын жеңиллестиреди.

Аналитикалық сораў-жуўап. Аналитикалық сораў-жуўап жанр сыпатында информациялық сораў-жуўап жанры менен айырым уқсас белгилерге ийе болады. Бул уқсаслық бәринен бурын усы жанрларға киргизилетуғын материаллардың мазмунының дәреги журналисттиң сораўларына жуўаплар болып табылатуғынында көринеди. Бунда, басқа да анаў ямаса мынаў жанрдағыдай тексттиң структурасы журналисттиң «респондентлерден» алынған жуўапларын баянлаў барысында дүзиледи.

Бирақ информациялық сораў-жуўап жанрына киретуғын материаллардан айырмасы аналитикалық сораў-жуўап жанрын қурайтуғын материаллар кең түсиник бериў сыпатларына ийе болады, ал бул әдетте аналитикалық жанрларға киреди. Бул бир текстте бир сораўға бир неше кең жуўаптар бирлестирилгенде пайда болатуғын «кумулятивлик (кушейтиўши, топлаўшы) нәтийже» арқалы мүмкин болады. Бирақ аналитикалық сораў-жуўапты түсиник бериў (комментарий) жанрына киргизиўге болмайды. Сондай-ақ бул жанрға, оның мазмунын журналист белгили бир ўақыяларға байланыслы интервью алып атырған адамның тусиниклери қураўы мүмкин болған интервьюди киргизиў мүмкин емес. Бул жағдайда материалды интервью жанрына киргизиў усы информацияның мазмуны бойынша емес, ал журналист тәрәпинен информацияны алыў усылы бойынша жүз береді. Ал онда баян етилген информация өзиниң мазмуны бойынша баҳалаўшы, түсиник бериўши болыўы мүмкин. Айырым басқада жанрлардағы материалларды қарап шыққанда усындай жағдайды бақлаў мүмкин.

Аналитикалық сораў-жуўаптар «Даракчи» сыяқлы газеталар бетлеринде жийи ушырасады. Журналистлер бул жанрға, мәселен белгили артистлердиң қандайда бир жаңа пьеса ямаса кинофильм бойынша пикирин анықлағанда яки болмаса ҳәзирги заман көркем әдебияты ямаса көркем шығарма ҳаққында жазыўшылардың пикирин билмекши болғанда ҳәм т.б. мұражат етиўи мүмкин. Аналитикалық сораў-жуўаптарды басқада көплеген газеталар ҳәм журналлар жәриялап турады.

Гүрриңлесий. Гүрриңлесий интервью, сораў-жуўап пенен бир қатарда информация алыўдың диалоглық, анығырағы «полилогикалық» усылын пайдаланыўға сүйенетуғын журналистиканың әҳмийетли аналитикалық жанры болып табылады. Гүрриңлесий көплеген жыллар даўамында баспасөз бетлеринде кеңнен пайдаланбақта. Журналистлик шығарма жанрларын терең изертлеген алымларға, изертлеўшилерге ҳәмде газета-журналларды үзликсиз оқып баратуғын адамларға, «Еркин Қарақалпақстан», «Вести

Қарақалпақстан», «Қарақалпақстан жаслары» ҳам басқада басылымлардың бетлеринде, радио ҳам телевидениеде алып барылатуғын сәўбетлери жақсы мәлим. «Дөгереқ сәўбетлери» жақсы мәлим. Хәзирги ўақытта да бул жанрды баспасөзде, радио ҳам телевидениеде жийи ушыратыў мумкин. Мәселен, «Еркин Қарақалпақстан» газетасының 2009-жыл, 22-сентябрь санынында ӨзАның хабаршылары А.Иванова ҳам Ғ.Хасановтың «Демократиялық сайлаўлар: пуқаралық жәмийет институтларының орны» атамасындағы материал жәрияланған. Бул газета материалының кирис бөлиминде «Жақында «Пуқаралық жәмийети институтлары ҳам ҳәкимият ўәкиллик уйымларына сайлаўлар» темасында халықаралық дөгереқ сәўбети болып өтти. Ол Өзбекстан Республикасы Орайлық сайлаў комиссиясы, Пуқаралық жәмийети институты, Өзбекстан Экологиялық ҳәрекеті, Республикалық «Мәхәлле» қайырқомлық хоры тәрәпинен Миллий демократия институты (АҚШ) ҳам ЕҚБШның елимиздеги жойбарларының муўапықластырыўшысы менен бирликте шөлкемлестирилди. Форумға Уллы Британия, Ҳиндистан, Пакистан, Россия, Туркия, Украина, Япония сыяқлы мәмлекетлер ҳам бир қатар халықаралық шөлкемлерден экспертлер, Өзбекстандағы жәмийетлик бирлеспелердің ўәкиллери қатнасты.»¹⁷ деп жоқарыда атап өтилген темада дөгереқ сәўбети болып өткенин айтады. Соң мақаланың тийқарғы бөлиминде дөгереқ сәўбетинен қысқа формада үзинди бериледи. Онда «Мухаммад Асиф Нур, «Diplomatic Insight» журналының бас редакторы (Пакистан), Талха Балик, «Босфор» газетасының бас редакторы (Туркия), Барбара Потрата, Кембридж университетиниң Орайлық Азия бойынша форумының эксперти (Уллы Британия), Налин Кумар Мохапатра, Ж.Неру атындағы университеттиң Халықаралық изертлеўлер мектеби эксперти (Ҳиндистан), Богдана Бабич, Әмелий сиясат институты директоры (Украина), Минори Оочи, Нагоя қаласы университети юридика факультетиниң доценти

¹⁷ Иванова А., Хасанов Ғ. Демократиялық сайлаўлар: пуқаралық жәмийет институтларының орны. // Еркин Қарақалпақстан. 2009. 22-сентябрь.

(Япония), Кларк Плексико, Миллий демократия институтының ўәкили (АҚШ), Владимир Лафитский, Россия Федерациясы ҳүкметі жанындағы Нызамшылық хәм салыстырмалы ҳуқықтаныўшылық институты директорының орынбасары (Россия), П.Морвиж, Нью-Йорк мәмлекетлик университетиниң философия хәм жәмийетлик илимлериниң профессоры (АҚШ)» лар өз пикирлери менен жүзеге шығады.

Айырым жағдайларда гүрриңлесиў жанры интервью жанры менен салыстырылып, бирдей деп қаралады. Бирақ бундай салыстырыў, оларды бирдей деп қараў хәм усы аты аталған жанрлардағы улыўмалық белгилери бир-бирине жақын болғаны менен тийкарсыз есапланады. Бирдей белгилер–булар бәринен бурын тексттиң еки қурамлылығы. Оның бир бөлеги гүрриңлесиўдиң бир қатнасыўшысына, ал екинши бөлеги – екиншисине «тийисли» болады. Гүрриңлесиўде де, интервьюде де пикирлер алысыўлар, репликалар бар. Бирақ усының менен бирге жанрлар арасында жүда үлкен әҳмийетли айырмашылық бар екенин айтыў керек. Ол бәринен бурын интервью алыўшы журналистке хәм гүрриңлесиўши журналистке ажыратылған рольге байланысly болады. Ол интервьюдиң ямаса гүрриңлесиўдиң текстлериниң мазмунына айтарлықтай тәсир көрсетеди. Интервью алыўшы ролинде журналист тек сораўлар қояды, ал оған интервью бериўши жуўап қайтарады. Сонлықтанда интервью бериўши материалдың тийкарғы мазмунын, оның сыпатын (соның ишинде позитивлик ямаса сын бағдарда екенлигин) қәлиплестиреди.

Ал, гүрриңлесиўши журналист өзиниң сәўбетлеси менен тең ҳуқықлы шериклес, материалдың болажақ текстиниң мазмунын дәретиўши болып табылады. Сонлықтанда интервьюге тән болған сораў-жуўап түринде пикир алысыў менен салыстырғанда, гүрриңлесиўде «тең ҳуқықлы» теңдей репликалар, ой-пикирлер менен алмасыў жүз береді. Журналист интервью алғанда, ол тек респонденттиң ой-пикирлерин бағдарлаўы ғана мүмкин. Ал

материалдың мазмұны реал турде фактологиялық, бағалаушы ямаса басқаша болама, оны тийкарынан респонденттің жууаплары белгилейди.

Интервью алынуышы қаншелли объектив болуыға умтылғаны менен, ол қалеген жағдайда додалау предметине өз позициясынан, өз билимлеринен, түсиниклеринен келип шығып қарайды. Сонлықтанда, ол қалесин ямаса қалемесин предметтің өзине көбирек макул, унамлы тәреплери ҳаққында сөз етеди, өз пикирине қарама-қарсы келген тәреплерин қалдырып кетеди. Гүрриңлесиудің буннан айырмашылық белгилери басқа қатнасуышысы да өзиниң позициясына ийе болуыында ҳәм болажақ мақаланың предмети ҳаққында, атап айтқанда усыннан келип шығып додалай алуыында көринеди. Гүрриңлесиуде еки тең ҳуқықлы шериклес (ямаса бир неше адам) қатнасуы гүрриңлесиу предметин объектив сәулелендириу мүмкиншилигин арттырады. Бул журналисттің (ямаса гурриңлесиудің басқа қатнасуышыларының) өзиниң айрықша позициясында туруы мүмкиншилигин жүзеге шығарады. Бул позициялар оны додаланып атырған предметтің басқа аспектлерин, басқа сыпатларын, артықмашлықлары менен кемшликлерин, байланысларын сәулелендириуге бағдарлайды.

Солай етип, интервьюдеги додалау предметин бир тәреплеме, «монистикалық» сәулелендириуден айырмасы гурриңлесиуде додалау предметин көп тәреплеме, полифониялық көриу мүмкиншилиги болады. Әлбетте, бул уақыялықты сәулелендириудің объективлигин арттырады.

Түсиник бериу (комментарий). Түсиник бериу интервьюге уксап журналистиканың усылы ҳәм жанры болуы мүмкин. Усыл сыпатында түсиник бериу материаллардың барлық түрлеринде қолланылады: мәселен қысқа хабарда–басқаның пикирин цитата ямаса ҳәр қыйлы ескертиулер түринде қолланылады. Корреспонденцияда, мақалаларда, очеркте, шолууда, рецензияда–сәулелендириу предметине авторлық түсиник бериу формасында, жуумақлаушы пикир, жуумақ формасында қолланады. Түсиник бериу усылы ҳәтте газета бетине, телекөрсетиу ҳәм радио еситтириуге тийкар

етип алыныуы мүмкін. Бул онда жайласқан хәр қыйлы материаллардың бир-бирин өз-ара «түсиндириуінде» көринеди.

Журналистиканың өз алдына жанрын аңлатыу үшін «түсиник бериу» («комментарий», бизиң жүз жыллығымызда қолланыла баслады. Усы анықламаға сәйкес келетуғын материалларда әхмийетли ўақыяларға түсиниклер берилди. Хәзирги ўақытта тийкарғы журналистлик формалар комплексинде түсиник бериу өзиниң әхмийетли орнын ийелейди. Оның жәрдемінде автор әхмийетли ўақыяларға өзиниң қатнасын билдиреди, оның менен байланыслы ўазыйпалар хәм машқалаларды, кемшиликлер ямаса жетискенликлерди қысқаша таллау түринде қәлиплестиреди Сондай-ақ, оларға баха, олардың раўажланыуына болжау хәм т.б билдиреди. Түсиник бериу атап айтқанда онда таллаудың болыуынан басқа информациялық жанрлардан айырылып турады. Мақаладан, шолыудан хәм басқада аналитикалық жанрлардан түсиник бериу онда әдетте аудиторияға мәлим болған қандайда бир қубылыстың таллап шығылыуы хәм усы таллауда сәўлелендириу предметине қатнас басым келетуғыны менен айрылып турады.

Жанр сыпатында түсиник XIX әсирдиң екинши ярымында – XX әсирдиң басында сол ўақытта кең таралған корреспонденция түриндеги қысқа аналитикалық информациялар тийкарында қәлиплести. Бул процесс оның бугинги түсинигинде информацияның хәр қыйлы жанрларының пайда болыуы менен бир қатарда жуз берди. Түсиник бериуде (комментарий), информация жанрлары да күнделикли ўақыяларды сәўлелендиретуғын хәм хәтте олардан алда журетуғын жоқары оперативлик жанрлар болып келди хәм болып қала береді.

Мақала. Мақала жанры аналитикалық журналистикада тийкарғы жанр болып табылады. «Мақала» түсиниги латынша «articulus» сөзинен келип шыққан болып, «буўын», «ағза», «пүтинниң бир бөлеги» дегенди аңлатады. Бул не ушын журналистлик әмелиятта қәлеген бир өз алдына жәрияланған

материал, газета номеринің пүткил текстинің бир бөлеги бола турып, «мақала» деп аталыуы мүмкин екенлигин түсиндиреди. Қысқа информациялардан басқа, мақалалар деп хәр қыйлы жанрлардағы күтә көп сандағы материалларды атайтуғыны тосаттан емес. Бирақ сөз толық дәрежеде анық «мақала» жанры ҳаққында (сөздің тар мәнисинде) болғанда, онда мақала дегенде қандайда бир жағдайларды, процесслерди, кубылысларды, олардың тийкарында болған ызамлы байланысларды олардың сиясий, экономикалық ямаса басқада әҳмийетин билиу және усындай жағдайды, процессти, усындай кубылысты қоллап-қууатлау ямаса сапластыруу ушын қандай позиция тутуу, өзінди қалай услау кереклигин анықлау мақсетинде анализлейтуғын (таллап қарап шығатуғын) материаллар түсиниледи.

Мақаланы бәринен бурын жәмийетлик әҳмийетли болған процесслерди, жағдайларды, кубылысларды хәм оларды басқаратуғын ызамлылықларды таллап қарап шығуға арналған жанр сыпатында анықлама бериу мүмкин. Мақалада предметти аналитикалық додалау оқыушылар материалды пайдалана алыуы, буннан кейин өзлерин қызықтырған мәселелер үстинде пикир жүритиуи мүмкин болғанындай етип әмелге асырылыуы тийис.

Солай етип, мақаланың айрықша функциясы ҳаққында айтуға болады. Ол, мақаланың оқыушыларға әҳмийетли процесслердин, жағдайлардың, кубылыслардың жәмийетлик және жеке әҳмийетлилигин, олардың себеп-нәтийжелик байланысларын түсиндириуден, сондай-ақ материалда сәулендирилген предметке байланыслы оқыушыларды пикир журитиуге, хәрекет етиуге инталандыруудан ибарат. Буннан тысқары, ол аудиторияның дыққатын сыпатланып атырған жағдайларға байланыслы пайда болатуғын уазыйпаларға, машқалаларға қаратады. Усы жағдайлардың анау ямаса мынау қатнасыушысында қандай стратегиялық ямаса тактикалық мәплер бар екенин көрсетеди. Жақсы мақала әҳмийетли жағдай ҳаққында ҳақыйқый түсиник береді, әмелий илажлар көриуге алып келетуғын идеяларды ислеп шығу

ушын тийкар болып хызмет етеди. «Дурыс» мақала бәрхама белгили бир сыпаттағы предметти сәўлелендириўге байланысly болады.

Мақала жанрының предметин әҳмийетли жағдайларда хәм процесслерде болған қарама-қарсылықларда хәм машқалаларда және оларды шешиў, тәртиплестириў шараятларында олардан келип шығатуғын ўазыйпаларда хәм жәмийетлик раўажланыўдың олар менен байланысly болған тенденцияларында, перспективаларында, ыызамлықларында көриў мүмкин.

Хәзирги ўақытта баспасөзде мақала жанрының пайда болыўының салыстырма турақлы формалары бар. Олардың тийкарғылары сыпатында төмендегилерди атап көрсетиў мүмкин.

Әмелий – аналитикалық мақала. Ол бәринен бурын санааттың, аўыл хожалығының, исбилерменликтин, мәденияттың, илимнің, билимлендириўдин, бизнестин, финанслардың хәм т.б. әҳмийетли әмелий машқалаларына қаратылады. Буны биз көбирек республикалық газеталар болған «Еркин Қарақалпақстан», «Вести Каракалпакстана» сыяқлы газеталар мысалында көриўимиз мүмкин. Әмелий аналитикалық мақалаларда анаў ямаса мынаў жумыс саласында, өндирис хәм тағы басқа тараўыларда шешилип атырған әмелий ўазыйпаларға байланысly анық машқалалар, ўақыялар, хәрекетлер, жағдайлар таллап қарап шығылады. Әмелий–аналитикалық мақаланың авторы өндиристин анаў ямаса мынаў саласында, бир қатар кәрханаларда, социаллық салада хәм т.б. тараўларда қәлиплескен жағдайлардың себеплерин анықлаўды, бул жағдайларға баҳа бериўди, олардың раўажланыў тенденциясын анықлаўды, анаў ямаса мынаў әмелий ўазыйпаларды шешиў жолында турған машқаларды атап көрсетиўди, мүмкиншилиги болғанша усы ўазыйпаларды нәтийжели шешиў жолларын табыўды, жәмийетшиликтин додалаўына қандайда бир конструктивлик усыныслар киргизиўди өз алдына мақсет етип қояды.

Егер улыўма изертлеў мақаласының авторы «ел», «путкил дунья», «планета», «жәмийетлик дузилис», «сиясат», «экономика», «халықтың абаданлығы», «басқарыўшы элитаның мақсетлери», «парламенттиң қарары», «халықаралық келисимлер», «еллердиң өз-ара қатнасықларының раўажланыў тенденциялары», «цивилизация» усаған категориялар менен пикир журитсе, ал әмелий – аналитикалық мақаланың авторы «қайта ислеў санаатының ўазыйпалары», «машиналар парки», «кәрханалардың өз-ара байланысы», «тараўда қәлиплескен жағдай», «заводты реконструкциялаў режеси», «Акционерлик жәмийеттиң алған пайдалары», «баха белгилеў», «мәкеме», «исбилерменлер», «коллективтеги жағдай» хәм т.б. туриндеги категорияларға мұражат етеди. Буны биз газета материаллары мысалында көриўимиз мумкин. Мәселен, «Ден-саўлықты сақлаў мәденияты» орайы баслығы, доцент М.Ережеповтың «Мумия Орайлық Азия Мумиясының емлик қәсийетлери хәм оннан пайдаланыў жоллары» деп аталған аналитикалық мақаласында мумияны әмелиятта, халық турмысында қоллаў усыллары, ондағы айырым машқалалар ҳаққында тоқталады. Мәселен, мақалада «Мумиядан қәлеген Адам үй шәраятында пайдаланыў усылларына қысқаша тоқтап өтемиз. Бул мәселени тереңирек үйрениўди қәлеўшилерге жокарыда келтирилген авторлардың китапшаларын оқыўды усынамыз. Асқазан-ишек жоллары кеселликлеринен (сидик ериксиз шығып кететуғын, он еки ели ишек жарасы болған жағдайда қайнатып суўытылған (50-60 градус С) 100 миллилитр суўда 5 грамм мумияны еритип, еритпени музлатқышта сақлап, күнине еки рет азанғы ашаўға, аўқаттан 30-40 минут бурын, кешки аўқаттан 2-3 саат соң, уйықлаў алдынан 10мл.ден (бир десерт қасық) ямаса 2 шай қасық ишиў керек. Бул 5 грамм мумия еритпеси 5 күнге жетеди (күнине 20 мл.ден) 6-күни және 5 грамм мумияны 100 мл. суўда еритип, оны 5-күн даўамында ишиў керек. Емлик курс 25-28 күн даўам етеди. Сонда бир курс емлениўге орташа 25 грамм мумия сарпланады. Егер де кеселлик өтлесинқиреп кеткен жағдайда емлениў курсын такирарлаў керек.

Күніне 1 грамм мумиядан ишкен мақұл»¹⁸-деп анық фактлер тийкарында топлап көрсетеди. Мақаланың жуўмақлаў болиминде болса, «Бул мақалада мысал ретинде көп ушырасатуғын кеселликлерден мумия жәрдемінде емлениў усылларын келтирдик. Ол тәбийғый антибиотик болғаны ушын оннан пайдаланылса ҳеш зияны болмайды. Сонлықтан, оннан қорықтастан пайдалана бериў мақсетке муўапық болады.»¹⁹-деп мумияны халық турмысына коллаў пайдалы екенлигине баға береді.

Машқалалық мақаланы таярлаў ҳақыйқый турмыста кеўил қәлеген нәрсе ҳәм мумкин болған нәрсе арасындағы машқалалық жағдайды, жәнжеллик жағдайды уйрениўден басланады. Машқала, журналистти қызықтырған қубылыс ҳаққында өзінде бар болған билимлер және усы қубылыстың нәмәлим тәрәпи арасындағы қарама-қарсылықларды аңлап жетиў арқалы оның алдында пайда болады. Бул қарама-қарсылық автор тәрәпинен машқаланың анықламасында сәўлелендириледі.

Шолыў. Бул жанр журналистлер тәрәпинен ойлап табылмаған, шолыў дәўирли баспасөз пайда болардан көп бурын қолланылып келинген. Усы усылға тән болған шынлықты сәўлелендириў формаларын ҳәм усылларын мәселен Плутархтың (I-II әсирлер) текстлеринде, буннан кейин қытайлы Ван-Ан-Хидиң дидактикалық шолыўларында (XI әсир), сондай-ақ Монтенниң «Тәжирийбелеринде» (XVI әсир) ҳәм Луис Себастьян Мерсьениң «Парижди шолыў» китабының «Бапларында» (XVIII әсир) табыў мумкин. Атап айтқанда Мерсье журналистлик шолыўдың тийкарын салыўшы болып есапланады. Себеби, ол өзиниң он еки томлық басылымының дәслепки бир неше «Бапларын» дәслеп газетада жәриялады.

Ғалаба хабар қуралларына шолыў жасаў. «Шолыў жасаў» сөзи журналистикада сыпатлаўды, жуўмақлар шығарыўды, айрықша түрдеги информацияны қарап шығыўды, уйрениўди аңлатады. Ғалаба хабар

¹⁸ Ережепов М. Мумия Орайлық Азия Мумиясының емлик қәсийетлери ҳәм оннан пайдаланыў жоллары // Еркин Қарақалпақстан. 2009. 10-январь

¹⁹ Усы газетадан

қуралларына шолыў жасаў ҳаққында сөз еткенде көбирек материаллардың айрықшалықларын, басылымның, теле хәм радио бағдарламалардың әдебий, дәретиўшилиқ жумысын үйрениў ямаса аудиторияға материаллардың мазмуны, формасы ҳаққында түсиник бериў мақсетинде оны усы материаллар менен таныстырыў усылы нәзерде тутылады.

Буны биз республикамызда шығып атырған дерлик бәрше газеталарда көриўимиз мүмкин хәм оның менен көпшилиқ газета оқырманлары әсиресе журналистика тараўы қәнийгелери жақыннан таныс. Сонлықтанда, биз ғалаба хабар қуралларына шолыўды мысаллар тийкарында терең анализ етип отырмай, оған қысқаша тарийхый характеристика берип, әҳмийети хәм оның түрлерине тоқталамыз.

Ғалаба хабар қуралларын шолыўдың басланғыш тарийхый формасы баспасөз шолыўы болды. Бул жанрдың пайда болыўы газета «өнимлериниң» көлеминиң кеңейиўи, газета хәм журналлардың хәр қыйлылығын түсиниўге умтылыў, олардың не жазып атырғанын, қалайынша хәм неге жазып атырғанын билиў, бул ҳаққында оқыўшыға гүрриң етиў менен байланысly. Мағлыўматларға қарағанда, «дәслеп баспасөз шолыўы айырым изертлеўшилер, илимпазлар тәрәпинен жәмийет турмысында баспасөздиң роли және мумкиншиликлери ҳаққында өз тусинигин қәлиппестириў хәм усы тусиникти өз заманласларына таныстырыў»²⁰ мақсетинде әмелге асырылды.

Таныстырыў – шолыўы. Халықтың күтә үлкен бөлеги материаллық қыйыншылықларға байланысly үш-төрт газета, журналлар сатып алыў мумкиншилигине ийе болмағанлықтан, халық арасында үлкен талап, қызығыўшылық пайда ететуғын басылымлар, сондай-ақ радио хәм теле бағдарламалар басқа басылымлардың не ҳаққында жазып атырғаны ямаса басқа теле хәм радио бағдарламалардың не ҳаққында хабарлап атырғанын адамларға мәлим етиў ўазыйпасын өзине алады. Бунда шолыўшылар өзиниң «таныстырыўын» енди ғана шығарыла баслаған жаңа басылымлардың

²⁰ Тертычный А.А Жанры периодической печати. – М.: Аспект Пресс. 2002. – С.119 .

шолыуына бағышлауы, ямаса оқыушыға белгили болған газета хәм журналлар бетлеринде жәрияланған материаллар ҳаққында гүррин етиуи мүмкин.

Шолыудың биринши жағдайында жаңа журналдың тутас бир саны ҳаққында сөз етилиуи, ал айырым жағдайларда онда басылымның бир неше санлары қарап шығылыуы мүмкин. Бундағы мақсет бир – жаңа басылымның характерин, оның артықмашлықларын хәм кемшиликлерин көрсетиу болып табылады. Екинши жағдайда шолыудың авторы өз көз-қарасынан хәр қыйлы басылымлардағы ең қызық материалларды аудиторияға таныстырыуға умтылады.

Көбинесе бундай материаллар шолыушы тәрәпинен ондағы тийкарғы белги–сенсациялық дәрежесине қарап таңлап алынады. Материалда сенсация қаншелли күшли болса, оның ғалаба хабар қураллары шолыуына киргизилиуине соншелли мүмкиншилик күшейеди. Бундай шолыуларды автор әдетте ең тийкарғы сенсациядан баслайды. Бул материалға аудиторияның дыққатын қаратады. Буннан кейин басқада жаңалықлар баян етиледі.

Хатларға шолыу. Хат редакция менен аудиторияны бир-бирине байланыстырыушы ең кең таралған қураллардан бири болып табылады. Хатларды журналист материалында оннан қысқа яки толық пайдаланыу, шолыу, редакция ислерин режелестириуде пайдаланыу сыяқлы тийкарғы үш бағдарда қолланыуы мүмкин.

Хаттың тийкарғы қәсийети оқыушы, тыңлаушы ямаса тамашагөйдің қандайда бир қызықтырған темаға ўақыя яки хәдийсеге актив мүнәсебети болып табылады. Хат улыўмаласқан ҳалда жәмийетшилик пикириниң сәўлеси, ол халық турмысында болатуғын ишки жәмийетлик процессти тиклеу имканын береді.

Өз мазмуны жағынан хатлар, бириншиден, реал турмыстағы хәдийселер ҳаққында хабар береді. Усы факт рәсмий болмаған ҳалда

журналист қолында топланған барлық материаллар хәм дәлиллердин сәўлелениўине жәрдем береді. Екиншиден, хатлар болып өткен хәдийселерге халық тәрәпинен берилип атырған баҳаны өзінде сақлаған болады. Усы баҳа хәдийселерге берилген рәсмий баҳа яки журналистлер тәрәпинен берилетуғын көбирек рәсмий баҳаларға жақын қойылатуғын баҳалардан ажыралып турады. Үшиншиден, хатлар көбинесе ғалаба теманы баян етиў хәм аудитория пикирлерин сәўлелендирген болады.

Хатлардың тәжирийбели анализи, оларды бир неше көз-қарастан үйрениўди өз ишине алады. "Редакцияда хатлар менен ислеў" китабының авторлары бул туўралы "Хатлардан өнимли пайдаланыў көбинесе оларда баян етилген информацияны анализлеў дәрежесине байланысly. Буның ушын информация менен ислеўдин илимий тийкарланған усылларын қолланыў керек. Хабарды анализлеўде төмендеги қуралларды ажыратып көрсетиў мүмкин:

1. Барлықты билиўдин улыўма жәмийетлик усыллары
2. Хабарды үйрениўдин арнаўлы қураллары
3. Хатларды хәм авторларды үйрениўдин жәмийетлик - руўхый хәм психологиялық усыллары.
4. Текстлерди филологиялық усулда үйрениў хәм ислеў.
5. Хүжжет пенен ислеўде әмелий қағыйдаларға сүйениў дәрежеси.

Усы усыллардың қолланылыўы сезимлер арқалы емес, ал хатты түсинген ҳалда мағлыўматлар қатарына киргизиўди билдиреди"¹-деп көрсетеди.

Хатларды үйрениў процессине социологиялық қатнаста болыў редакцияға мәлим дәўирлерде келген бәрше хатларды, редакцияға әхмийетли болған жалғыз хаттыда улыўмаласқан хәм тәртипли түрде үйрениўден ибарат.

¹ Работа с письмами в редакции./Под ред. С.М. Гуревича.-М.:1991.-19-с.

Солай етип, аналитикалық жанрлар өз гезегинде ишки иерархиясына хәм бир неше ишки жанрларына ийе болады. Бул жанрлар өзине тән қәсийетлери, структуралық дүзилиси менен бир-биринен ажыралып турады.

Жуўмақлап айтқанда жәмийетлик әҳмийетке ийе болған процесслерди, жағдайларды, қубылысларды хәм оларды басқаратуғын ызамлықларды анализ етиў хәмде мәлим бир предметти аналитикалық додалаў аналитикалық жанрлар топарының ең әҳмийетли белгиси сыпатында көринеди.

2.БАП. ИНТЕРНЕТ СИСТЕМАСЫНДА ЖАНРЛАР ЭВОЛЮЦИЯСЫ

1.1. Заманагөй басқышта Интернет журналистикасының раўажланыў басқышлары

Дәўирдиң өзгериўи жыллар даўамында инсанияттың жаңадан-жаңа илимий изертлеў жумысларын алып барыў ҳәм жаңалық ашыў ушын тийкар болмақта. Артымызда қалған ХХ әсир илим-пән ҳәм техника цивилизациясына гуўа болды. Бул цивилизация өз нәўбетинде техника раўажланыўының басқышларын тезлестирип жиберди ҳәм инсанияттың социаллық турмысына көбирек қолайлықлар киргизди. Биз енди орнымыздан турмай телевизорды каналдан-каналға өткизиўимиз, уялы байланыс телефоны арқалы дуньяның қәлеген точкасы менен байланысыўымыз яки парабеллик антенна жәрдемінде халықаралық телеканалларды тамаша етип, дуньядағы ўақыялардан хабардар болыўымыз мүмкин. Өткен әсирлерде ата-бабаларымыз болса бундай қолайлықларды тек ғана фантастикалық гурриң ҳәм әпсаналар арқалы көз алдыларына келтириўи мүмкин еди. Бүгинги турмыс тәризимиз буннан жүз жыл алдын жасаған адамлардың турмыс тәризинен техника технологияның жоқары раўажы есабынанан кескин парықланады.

Инсаният хызметиниң түрли тараўларына информациялық технологиялардың кирип келиўи раўажланыў процесслерине нәтийжели тәсир көрсетпекте. Бүгинги күнге келип хабар технологиялары ҳәм интернет дәўир көринисин белгилеўи заманагөй бирлемши қураллар қатарынан орын алды. Хәзирде компьютер, телефон ямаса факссыз жумыс алып барыў жүдә қыйын. Жәмийетимиздиң бәрше тараўлары ушын әсиресе журналистлер хызметинде интернет тармағы шексиз мағлыўматлар дерегине айланды. Шегаралардан өтпей турып, байланыс жасаў тек ғана әпиўайы адамлардың узағын жақын, аўырын жеңил етип қалмай мәмлекетлер аралық болып өтетуғын жәмийетлик, экономикалық, сийасий, мәдений мүнәсибетлердиң

тезлик пенен әмелге асыуына имканият жаратады. Усы процесслердің әмелге асыуында жәхән хабар тармағы интернеттің үлесі көп.

Интернет тармағы коммуникацияның глобалласуы ушын шексиз имканиятлар ашып берди хәм дуньядағы ең либерал системалардың бири болып, жеке тәртіпте оның хеш қандай ийеси жоқ. Оның хызметин мууапықластырушы жалғыз системада жоқ екенлиги бәршеге мәлим. Дәстүрий информация қуралларынан парықлы рәуиште уақыт хәм аймақ шегарасы сыяқлы тусиниклери интернет ушын әхмийетли емес. Онда хәр қыйлы информациялар ағымы, хәмийше шегара билмей хәрекетте, мәселениң бул тәрәпи халықаралық әхмийетке ийе. Интернет глобал инфрасистема болып ол дуньяның хәмме мәмлекетлерин өз ишине қамтып алған. Бугинги кунде дунья бойлап Интернет тармағының шексиз мағлыұматлар хәм жаңалықлар, турли тарауларда хызмет көрсетиу дереги сыпатында рауажланып атырғанлығына гууа болуу мүмкин. Тармақ керекли билим хәм хабар, турли хызметлер дереги есапланады. Ол шексиз жөнелислерге ийе улкен китапханаға уқсайды. Оның бөлеклеринде турли тарауларға тийисли мағлыұматлар жайластырылған. Олардан нәтийжели пайдаланыу болса, адамның өзине байланысly. Базы қәнигелер интернетти жаңа ғалаба хабар қуралы сыпатында қарайды. Нәтийжеде өзінде жаңа Интернет журналистика атамасы пайда болды. Тармақ өзінде барлық ғалаба хабар қураллары телевидение, радио, газета қәсийетлерине ийе хәм информацияның көплиги оның бул ҳаққындағы улыұма үстинлигин тәмийнлейди. Соны да айрықша айтып өтиу керек тезлик пенен өзгерип баратырған хәзирги глобалласуу дәуиринде Интернет өзиниң бир қанша қолай имканиятлары менен бир қатарда, айырым машқалаларды да келтирип шығармақта. Жузеге келетуғын машқаланы шешиу мақсетинде бир қанша мәмлекетлерде әмелий жумыслар баслап жиберилген.

К.Эрназаров, Е.Маматова хәм И.Тошалиевалар өзлериниң “Репортёрлық хызмети теориясы хәм практикасы” атлы китабында

интернетти “Материялларды жазыў, журналистлик изертлеўлер өткизиў хәмде жаңалықларды мониторингден пайдаланыў мүмкин болған информациялық ғәзийнеси”²¹ - деп баҳалайды.

Бүгинги күнде көплеген газета-журналлардың интернетте электрон версиялары бар хәм олар реңли фото, даўыс хәм видео имканиятлары менен тәмийнленген. Интернетте мағлыўматлар хәм жаңалықларды тезлик пенен жеткерип бериў имканиятлары жолға қойылған, соның менен бирге тармақтың яды шегараланбаған. Жаңаланыўлар избе-из жүз берсе де ескирек хабарды архивлеў мүмкин, яғный керек болғанда аңсат ашып пайдаланыў имканиятына ийе. Оқыўшыда жүдә үлкен муғдардағы мағлыўматқа ийе болыў жолы бар болса да, бул хабарлар оған “електен” өткизилгин хәм тәртиплеп бекитилген ҳалда бериледи. Архив баспасы улыўмалық өнимниң бөлимине айланады хәм оны бәрхама алып оқыў мүмкин. Бунда хәмме архив излеў машинасы менен тәмийнленген. Бул арқалы реакцион материалларды сәнеси, темасы хәм бөлимлерине қарай табыў мүмкин. Архив журналистика нәтийжелигиниң артыўына тәсир етеди.

Ғалаба хабар қураллары тараўында әсиресе, заманағой интернет журналистикасында “интерактивлик” тусинигиниң ислетилиўинде көбинесе техникалық хәм жәмийетлик турлерге тийкарланған ҳалда ажыратады. Техникалық дегенде пайдаланыўшы хәм техникалық қурал арасындағы өз-ара хызмет (инсан-компьютер), жәмийетлик қолланыўшылар арасындағы, лекин техникалық қураллар арқалы мунәсибети (инсан-компьютер-инсан) нәзерде тутылмақта. Журналистикада қолланатуғын “интерактивлик” “инсан-инсан” шынжыры “инсан-машина” өз-ара хызметинде оқыўшы машинаға тәсир етиў имканияты хәм таңлаў имканиятына ийе болады. Интернетте хабар алыўдың белгиленген қағыйдалары яки анық мәнзили көплеген болып, оларды мәлим дәрежеде таңлаў усылы жоқ.

²¹ Эрназаров К.Т. Маметова Ё.М. Ташалиева И.Э. Репортёрлик фаоляти назарияси ва амалиёти. – Т.: Университет. 2002. – Б. 88.

Анығырақ етип айтатуғын болсақ, күнделикли газеталарды гүзетип баратуғын оқыўшы өзине керекли мағлыўматты қай жерден табыўды ямаса қайсы бетте қандай информация барлығын жақсы биледи. Оның ушын мақаланың темасын үлкен хәриплер менен жазыў да шәрт емес. Сонда да тема бойынша жөнелтирилгенлиги буған имкан жаратады.

Интернет имканиятларының қолайлық тәреплери, оның узатылған мағлыўмат яки жаңалықты, сондай-ақ текст, фото, аудио (даўыс) хәм видео көринислер менен де тәмийнлеўге болатуғынлығында көринеди. Бул заманагөй интернет журналистикасының басқа ғалаба хабар қуралларына қарағанда үстин тәреплерине ийе екенлигинен дерек береді.

Мәмлекетимиз Президенти И.А.Каримов «Жоқары мәнаўият–жеңилмес күш» атлы китабында глобалласыў процесслери хәм идеологиялық гүреслер ҳаққында айтып өтер екен, «Глобалласыў бул, ең дәслеп заманның жоқары дәрежеде жеделлесийи болып табылады. Хәр бир социаллық хәдийсениң унамлы хәм унамсыз тәрепи болғаны сыяқлы, глобалласыў процесси де буннан жырақ емес. Хәзирги ўақытта оның оғада кескин хәм кең көлемли тәсирин барлық тараўларда көрий, сезий мүмкин»²² деп жазады. Усы пикирлерди «Өрмешек торы» деп аталған интернет мысалында алып көретуғын болсақ, оның қаншелли реал екенлигин көрийимиз мүмкин.

Ғәрезсизлик жылларында мәмлекетимизде көплеген нызам хўжетлери дәўир талабынан келип шығып, демократиялық принциплерге тийкарланған ҳалда жаратылды. Ғәрезсизликтің дәслепки жылларынан баслап-ақ, анығырағы 1994-жылда мәмлекетимизде ғалаба хабар қуралларының улыўма саны 445 ти қураған болса, бүгинги күнде олардың саны 1095 ге жетти хәмде бул көрсеткиш жәнеде өсип бармақта. Бул бағдарда мәмлекетлик емес ғалаба хабар қуралларының саныда көбейип атыр. Егер 1994-жылда мәмлекетлик емес ғалаба хабар қуралларның саны 31 ди қураған болса, бүгинги күнге келип олардың саны 520 дан асып кетти.

²² Каримов И.А. Жоқары мәнаўият – жеңилмес күш. – Т.: Маънавият. 2002. – Б. 111.

Ҳазирги ўақитта интернет журналистикаси да жеделлик пенен раўажланып бармақта. Жаңа баспадағы нызамның 4-статьясында улыўма пайдаланыўдағы телекоммуникация тармақларындағы веб-сайтларда, егер информация характерине ийе болған мағлыўматты тарқататуғын болса, ғалаба хабар қураллары сыпатында көрсетип өтилген. Елимизде нызамның усы статьясы талапларына жуўап беретугын 60-дан артық веб-сайтлар хызмет көрсетип келмекте. Информацияның глобалласыўы процессине өтиў дәўиринде Интернет тармағында Ўзбекстанға тийисли миллий сайтларды көбейтиў лазым.

Бүгинги кунде раўажланған мәмлекетлер дуньяда информациялық үстинликке ерисиўге умтылып атыр. Бул туўралы өзине тән бәсеке келип шығады. Себеби информация тараўындағы үстинлик ҳазирги ўақитта мәмлекеттиң басқа экономика, сиясат, мәденият ҳәм тағы басқа тараўлардағы үстинлигин тәмийнлейди.

2.2. Интернет журналистикасының жанрлары

Интернет журналистикасында дәстүрий ғалаба хабар қуралларында хызмет ететуғын барлық жанрларды көриўимиз мүмкин. Бирақ қағаз газета яки дәстүрий радио ҳәм телевидениеден онлайн журналистикасының бир қанша артықмашлықлары болғаны сыяқлы Интернет журналистикасының жанрларында да базы-бир өзине тән өзгешеликти формалық ҳәм структуралық айырмашылығы болады. Биз Интернет журналистикасы жанрларының өзине тән қәсийетлерин анализ етиўден алдын интернеттиң абзаллықларына қысқаша характеристика берип өтемиз.

Журналист жумысында жаңа технологияларды қолланыў бүгинги күнде ең актуал машқалалардың бири болып табылады. Лекин, теориялық жақтан бул ең кем изертленген темалардан бири десек те болады. Ҳазирги ўақитта бизиң елимизде журналисттиң интернетте ҳәм интернет пенен жумыс алып барыўы өзгешеликлери ҳаққында сөз етилген әдебиятлар жоқ.

Тек ғана батыста басып шығарылған бирнеше жумыслар бар болып, олар Москва Миллий баспасөз институты жәрдемінде журналистлер итибарына жеткерилди.

Бул әдебиетлар арқалы журналистикада мәлимлеме компьютер усылларын қолланыўға тийкар салған Майердиң исми кеңнен танылды. Майердиң «Жаңа аналитикалық журналистика» китабы – бул статистикалық мағлыўмат пенен ислеўши журналистлер ушын классикалық текст хәм пайдалы қолланба болып табылады. Лекин, Майердиң әжайып тәжирийбесин басқа журналистлер өз ўақтында қоллап-қуўатламады. Олардың айырымлары ғана бул жаңа методты раўажландырып барыў ушын зәрүр болған ўақытқа, үскенеге яки маманлыққа ийе болған. Сахнада рок-н-ролл жанры патшасы Элвис Пресли пайда болғанға шекем, бул жанр ықласбентлери кем болғанындай, компьютер жәрдемінде журналистлик материалларды таярлаў өз ўақты-саатын хәм басқа тулға пайда болыўын күтип атырған еди.

Бул шахс Эндрю Скотт болды, қалайда, оның «Компьютер технологиялары журналистикада» атлы китабы өз оқырманларын тапты.²³ Лекин, көпшилик оны түсинбеди. Бул Россия журналистлериниң заманнан артта қалғанлығы яки компьютер технологияларынан хабарсызлығы себепли емес. Бул китапта көплеген керекли хәм пайдалы мағлыўматлар көп. Лекин, америкалы журналисттиң Россияның қалаларында айыўлар жүретуғын, хәр бир адамы – мафиози болған ел деген түсинигин өзгертиў қыйын.

Ол өз китабын төмендеги мысал менен баслаған:

«Жергиликли газетадан репортёр қыз өрт жүз берген жерге келди. Ол қорқынышлы көринистиң гүўасы болды: әйнеклерден қара түтин шығып, өрт өшириўшилер шланглар менен жуўырысып, өртке суў сеппекте. Көз алдында үй-жайларын дүнья мүлки менен қоса өрт жалмап атырғанын көзи менен көрип турған адамлар жыласпақта. Телевидение операторлары камералары менен жуўырысып жүр. Полиция тәртип орнатыўға урынбақта. Журналист

²³ Скотт Э. Компьютерные технологии в журналистика. – М.: Наука. 1999.

қыз тез-тез бір нәрселерди жазып, полицияға, өрт өшириушілерге, жайы өртенгенлерге сорау бериуге урынбақта. Ол хәдийселерди толық сәулелендириу ушын еле көп нәрсени анықлау зәрүр екенлигин биледи. Қалайынша хәм қай жерде өрт пайда болды? Қандай тәризде? Неше адам жәбир көрди? Қурбанлар барма? Кешки саат алты болып қалды, материалды тапсырыуға еки саат уақыт бар.

Айырым сорауларына ол сол жердің өзінде жууап алды. Лекин айырымлары жууапсыз қалды. Жанып атырған имараттың баҳасы қанша? Биринши қабаттағы «Бистро у Джо» рестораны хаққында қандай мағлыұмат бар, Джо деген ким, оның менен қалай байланысыуға болады?

Журналист қыз машинаға қайтып келип, портатив компьютерди уялы телефонға жалғайды хәм Интернет тармағы провайдери менен байланысады. Соң ол қалалық басқарманың Web-тармағының басланғыш бетине киреди хәм көшпес мүлкке болған салықлар хаққында хұжжетлер жайласқан мағлыұматлар базасын таңлайды. Имарат исбилермен Игорь Мафинскийге тийисли. Ол миллион долларға баҳаланады. Соң қыз сол сервердің өзінде берилген лицензиялар хаққында мағлыұматлар базасына өтеди. Бул жерде ол «Бистро у Джо» ресторанын ашыуға лицензия үш ай бурын берилгенлигин, ал ийесиниң фамилиясы Иванович екенлигин анықлайды. Кейинги тексериу Иванович бурында хәрқыйлы атамадағы және үш ресторан ашып қойғанлығын көрсетти.

Соңынан ол газетаның Web-сайтына өтип, өз паролин киргизеди хәм газета тәрәпинен автоинспекциядан алынған, айдаушылық гүуалықлары мағлыұматлар базасына киреди. Излеу режиминде, ресторан ийесиниң фамилиясын киргизип, бир секундтан соң қыз оның жасын, мәнзилин хәм телефон номерин билип алады. Усы мағлыұматлар базасынан ол Ивановичтиң ислери жақсы кетип атырғанлығын билип алады. Еки жыл алдын Иванович «Жигули» машинасын «Тойота» ға алмастырған, ал хәзир «Мерседес» машинасы бар екен. Кишигирим ресторан ийеси ушын бул сәл

көплек етеди. Газетаның электрон архивине өтіп, ол Иванович өз ресторанлары үшін ижараға алған жайлардың мәнзиллерін анықлайды хәм олардың хәр бирінде ресторан жайласқан биринши қабаттан басланып, пүткил имаратқа тарқалған үлкен өрт пайда болғанлығын анықлайды. Көшпес мүлк хәкқында мағлыұматлар базасына қайтып кирип, ол жанып кеткен үш жайда Мафинскийге тийисли болғанлығын анықлайды.

Компьютерин өширип, журналист қыз Джоның телефон номерин тереди.

«Иванович, сизиң ресторанда және өрт болды. Қамсызландырыў ақшасын алып, Мафинский сизге енди қандай машина алып берер екен? «Ламбордини»ме?»

Китаптың авторы журналистлер мағлыұмат топлағанда хәм текстти баспаға таярлағанда Интернеттиң мүмкиншиликлерин жақсырақ билиўи үшін бул ўақыя ойлап табылғанлығын тән алады. Хәқыйқатында да, бул ўақыя фантастика емес.

«Бул дүнья жүзинде мыңлап журналистлер пайдаланыўи мүмкин болған хәм хәқыйқатында пайдаланып атырған журналистлик жумыстың бир усылы» деген Э.Скотттың пикирине қосылса болады.

Интернетте хәрқыйлы ўақыт тосқынлықлары жоқ болып бармақта. Көпшилик жағдайларда баспа басылымының электрон версиясын ол жарыққа шықпастан бурын-ақ оқыўға болады. Полиграфиялық ислеп шығарыўға сарпланған ўақытқа басылымды жеткерип бериў хәм сақлаў үшін да ўақыт қосылатуғын узақ жерлерде оперативлик хәкқында умытса болады. Қалайда, бүгинги күнде «Новый мир» журналының таза номерин Интернетте Ростов университети китапханасынан еки ай алдын оқыўға болады.²⁴-деп жазады В.В. Кихтан.

Көрип турғанымыздай, Интернетти глобал ғалаба хабар қуралы деп атасақ асыра айтқан болмаймыз. Бул Интернет пайда болғанға шекемги

²⁴ Кихтан.В.В. Информационные технологии журналистике. – Ростов н/Д.: Феникс. 2006. – Б. 218.

дәуірде бірден үйимізге барлық газеталарды, журналларды, кітаптарды жазылып алдырыу хәм бир уақыттың ишинде телевидение хәм радионың барлық каналларын қосыу имканияты пайда болғанындай бир нәрсе. Бир уақыттың ишинде барлық мағлыұмат дереклеринен бірден пайдалана алыу хәм бунда жеке өзиңиз таңлап алыу имканиятына ийе болыу – бул әжайып? Мәлимлеме – излеу системасына кирсеңиз, қәлеген билим тарауы бойынша мағлыұмат аласыз.

Интернетте керекли мағлыұматты излеу ушын үлкен билим тарауларына бөлинип, басқышпа-басқыш бөлимлерге, бөлимшелерге бөлинген каталоглар жүдә қолайлы. Оларда мәлимлеме классификациясы Универсал онлық классификация тийкарына салынған принцип бойынша дүзиледи. Бул системада (оның ишинде де, хәрқыйлы серверлер хәм сайтларда да) онлап мәлимлеме агентликлери, баспа басылымлардың электрон версиялары хәм электрон (тармақ) газета хәм журналлар жұмыс алып барады.

Дәстүрий мәлимлеме агентликлери, мәселен ИТАР-ТАС, Интерфакс, «РИА Новости» хәм басқалар Интернетте өз серверлерине ийе. Лекин, тек тармақлық болған агентликлерде бар. Олардың бири – НСН (Миллий жаңалықлар хызмети, ямаса NNS-Nasional news service) 1994-жылдан баслап хәрекет етпекте хәм раўажланған өз хабаршылар тармағына ийе. Агентлик турақлы түрде аналитикалық жанрлардағы мақалалар топламларын шығарады. Бул мақалалар жоқары теориялық хәм публицистикалық дәрежеде жазылған.

Россияның ири мәлимлеме – излеу системаларында, булар Rambler, Russia on the Net, Press Net, Jeo communication – көплеген газеталар, журналлар, дәуірли топламлар, сондай-ақ, ҒМДА еллериниң басылымларының электрон версиясы жайластырылған.

Оригинал тармақлық басылымлардан «Русский журнал», Zhurnal. RU. Н.Ж.М.Д. (Название желающие могут додумать, яғный Қәлеушилер

Атамасын Қосымша Ойлап Табыуы Мүмкин), Петербургтің DUXNET басылымы. Булардың бәрі шама менен бір уақыттың ишінде, 1996-1997-жылларда дөретілген.

Барлық кәсіптік талаптарға жууап беретугын, тармақтық ғалаба хабар кураллары жаңа түрі үәкилин – Gazeta RU. атап өтиу орынлы.

Журналист ушын Интернеттің әхмийети күтә үлкен.

- Бириншиден, бул мониторинг жанрындағы жаңалықтары ушын да, аналитикалық жанрдағы материалларды жазыу хәм журналисттик изертлеу жүргизиу ушын да пайдаланылыуы мүмкин болған хәрқыйлы мағлыұматларды береді.

- Екиншиден, Интернет мағлыұмат мәлимлемелерден баслап (сөзликлер хәм энциклопедиялардағы мақалалар, статистикалық мағлыұматлар, библиография, карталар, адреслер, компаниялар хәм шөлкемлер хақында мағлыұматлар хәм т.б.), хәрқыйлы мәселелер бойынша тармақтық сөйлесиудің хәрқыйлы формасында (-конференциялар, форумлар, мийман дәптерлери хәм т.б.) адамлардың билдирилген пикирлерине шекем зәрүрлі мағлыұматларды излеуди аңсат әмелге асыруы мүмкиншилигин береді. Солай етип, Интернет бул мәлимлеме океаны хәм бул океаннан кереклі нәрсени тутып алыу ушын Тармақ (қармақ).

- Үшиншиден, Интернет – бул телефон, факс хәм басқа да үйреншикли байланыс усылларынан анағурлым артық болған нәтийжели коммуникация куралы.

- Төртиншиден, Интернет жаңа типтегі ғалаба хабар кураллары жедел қәлиплесип атырған үлкен медиа кеңіслик болып табылады. Электрон ғалаба хабар кураллардың гипертексттик хәм мультимедиялық имканиятлары оларға оқырманларды да, реклама бериушилерди де тартады. Тармақта журналистлердің жаңа қатламы қәлиплеспекте; өзіннің айрықша усыллары хәм методларына ийе болған тармақтық (онлайн) журналистика рауажланбақта; өз кәсіптік ауқамлары хәм «жұлдызлары» пайда болмақта;

дәстүрий ғалаба хабар қураллары репортёрлары хәм хабаршылары әсте-ақырын онлайнға өтпекте.

Журналист жұмыс алып барып атырған айқын медиа салаға қарамастан (Пресса, радио, телевидение хәм т.б.) Интернет ол ушын әхмийетли мийнет қуралы болып табылады. Мәлимлеме менен профессионал ислеўши хәрқандай адам ушын да Интернет усындай әхмийетке ийе.

Айырым болжаўлар бойынша, жақын ўақытта барлық журналистлер үш категорияға бөлинип баслайды. Олардың гипотезалық көриниси төмендегише:

- Интернетте улыўма ислемайтуғынлар;
- Интернетти «кириў каналы», яғный соңынан дәстүрий баспа, теле хәм радиотехнологиялар шеңберинде қайта исленетуғын мағлыўмат дереги сыпатында қарайтуғын пассив пайдаланыўшылар;
- Интернетти «шығыў каналы» сыпатында пайдаланып, өз мәлимлеме өнимин Дүнья жүзлик тармақта тарататуғын web – журналистлер.

Интернет – журналистика өз өзгешеликлерине ийе. Биринши нәўбетте бул киши (көлеми бойынша) формалар журналистикасы. 8-10 мың белгиден аслам болған онлайн - шығарманы оқыйтуғын адамды көз алдыңызға келтириў қыйын. Әсиресе ўақты шекленген dial – up жалғаныўда. Буннан тысқары, материал киши атамалары бар қысқа айқын блоклерге бөлиниўи хәм ажыратыўдың текстти жанландыратуғын хәм ең әхмийетли орынларын күшейтиўи мүмкин болған қолайлы усыллары (боялған, курсив, астын сызыў, маркировкаланған дизимлер) қолланылыўы мақсетке муўапық болады. Сиз текст емес, ал гипертекст жазып атырғанлығыңызды есте сақлаң. «Буны усы жерде көресиз» деген жанға тийетуғын жазыўларсыз дереклер ямаса қосымша мағлыўматқа силтеўди пайдаланып үйрениў зәрүр.

Тармақлық басылымларды оқыйтуғын адамлар «қағаздағы» ғалаба хабар қуралларын оқыйтуғын орташа оқыўшыдан хәм телетамашағөйден өзгеше екенлигин есапқа алыў керек. Әдетте, бул оқымыслырақ хәм

бардамлырақ аудитория. Бундай оқыушылар «жақсырақ» ямаса «жаманырақ» екенлігін анау ямаса мынау басылым өзі шешеді. Бірақ, бұл факторды есепке алмаса болмайды. Себебі, тармаққа жалғанған компьютер хәр бир шаңарақта үйреншикли нәрсеге айланбақта.

Интернет журналистиканың әхмийетли өзгешелигі – бұл оның интерактивлігі, яғнай көплеген виртуал басылымлар үскенеленген форумлар ямаса мийман дәптерлери жәрдемінде қызыққан оқыушы менен оператив диалогқа кирисиу имканияты. «Еки тәреплеме байланыс» арқалы редакция менен өз-ара түсиниуге ерисилсе, қызықлы мақала циклге ямаса турақлы рубрикаға тийкар салыуы мүмкин.

Жумыс түрин таңлау мәселесине қайтып келиу хәм web – журналистикаға тоқтауымыз себеплери төмендегилер болып табылады

- турмыс дәрежеси асыуы – жаңа, салыстырмалы көп төленетуғын хәм зәрүрли қәнигеликти өзлестириу;
- инсан затының ең түсиниксиз тәреплериниң бири болған қызығыушаңлық;
- сәўбетлесиу – дослық байланысларды орнатыудың қосымша стимулы хәм усылы;
- өзін таныту имканияты – улыума дәретиушилик хәм соның ишинде журналистика ушын ең әхмийетли себеплерден бири;

Басламасы жақсы болыуы ушын қайсы жанрды таңлау бойынша мәсләхәт бериу мүмкин емес. Жалғыз мәсләхәт – өз имканиятларыңызға артықша баҳа бермең. Сиз жақсы жазатуғынлығыңызды еле дәлиллеуиңиз керек. Сол себепли жақсы таныс темалардан баслағаныңыз дурыс болады. Мазмунынан баслаң – формасы өзи табылады.

Енди биз Интернет журналистикасында ең көп ушырайтуғын жанрлар топарына тоқталып, оның өзине тән болған қәсийетлерине қысқаша тоқтап өтемиз. Неге дегенде магистрлик диссертациямыздың биринши бабында журналистика жанрлары классификациясына улыума сыпатлама берип өткен

едик. Бул бапты болса Интернет имканиятларының жанрлардан пайдаланыудағы өзине тәнлиги, абзаллықтары ҳаққында анықлама беремиз.

Хабар. Интернетте хабар жанры кең тарқалған ҳәм жийе қолланылатуғын ең оператив түри болып табылады.

Егер жәмийетшиликте үлкен қызығыўшылық оятатуғын әҳмийетли яки күтилмеген жыйналыс болатуғын болса, онда сайтда жаңалыққа арналған рубрика берилип, ол ҳаққында ҳәр саат сайын жаңа мағлыўматлар берилип барылады. Сайытқа бул жаңалық ҳаққындағы хабарды тек қурғақ ғана киргизип қоймастан, оған қосымша ҳәр тәреплеме пикирлер, көринислер ҳәм қосымша мағлыўматларда бериледи.

Айырым сайтларда жаңалықларға бағышланған арнаўлы рубрикалар бирнеше бөлимлердин биринде фактлер берилсе, екіншисинде картина, үшіншисинде шолыў бериледи. Ал, төртинши бөлиминде болса, анализ ҳәм болжаўлар бериледи.

Жаңалық ямаса репортаж. Бул жанрда баслаў қыйын, бирақ базыда тосаттан әўмет күлип бағады. Тек ғана бир жерге басқалардан бурынырақ жетип барыў ҳәм басқалардан көбирек нәрсе билип алыў зәрүр. Лекин, соны умытпаў керек, тармақлық журналистиканың артықмашлықлары бул жерде дерлик ҳеш қандай роль ойнамайды (егер гәп «тармақлық» ҳәдийсе ҳаққында бармаса), ири хабар агентликлери менен бүгинги күнде бәсекилесий пайдасыз. Репортёрдың жумысының және бир өзгешелиги, ол тынымсыз ҳәрекет етийи керек.

Интервью. Интернет, Usenet жаңалықлар топары ҳәм электрон почта интервью алыў ушын кең имканиятлар ашып береді. Сиз интервью бериўшиге жуўапларды ғана жазып қоймастан, сораўларды да өзи жазыўын усыныс етийиңиз мүмкин. Ҳәр қандай жағдайда да, тексттиң бурмаланыўына улыўма жол қойылмаўы тийис, болмаса интервью бириншиси ҳәм ақырғысы болыўы мүмкин.

Бул жанрды таңдаған журналист өз потенциаллық респондентинин электрон мәнзилин излеуде, сондай-ақ, дәл өзинин «дана» сораўларына жуўап бериўге оны көндириўде қыйыншылықларға ушыраўы мүмкин. Бул тараўдағы жаңа адам ушын ең баслы машқала – оның аты еле танылмағанлығы. Оның орнына басқа журналист таңланыўы мүмкин.

Көз – қарас (пикир). Бул енди жумыс баслап атырған журналист ушын ең қолайлы жанр. Барлық ўақытта өз пикириңе ийе болыў керек. Егер бул пикир өзиннен басқа биреўлер ушында қызықлы болса, жүдә жақсы. Бул мәселеге айдынлық киргизиў ушын өз пикириңизди тематикаға сәйкес келетуғын форумда ямаса жаңалықлар топарында билдириўиңиз мүмкин. Егер жаңа адам көзге түссе хәм оған сын-пикир билдирилсе – исти даўам еттириўге болады. Егер үнсизлик болса, демек, қызықлы мақала шықпайды.

Улыўма алғанда, хәрқандай дана пикирдин тәрәпдарларыда, қарсыласларыда болады. Ең жақсысы 50% ке 50%. Егер билдирген пикириңиз көпшиликтиң пикирине сәйкес болса – өзгериўиңиз керек, ямаса журналистика ҳаққында умытың.

Аналитикалық мақала (шолыў, очерк). Мәселе бойынша толық мағлыўматқа ийе болған жағдайда бул жақсы баслама. Излеў системаларында көп тер төгип жумыс ислеўге, соңынан көп көлемдеги мағлыўматларды өзиңиз арқалы өткерип, көрип шығыўға туўра келеди.

Материал тайын болғаннан соң оны редакцияға жиберип, жуўабын күтиў керек болады. Бир ўақыттың ишинде хәр редакцияға жибериў усыныс етилмейди. Себеби, егер материал бир неше редакцияда бир ўақытта қабыл етилсе, сиз қолайсыз жағдайда қалыўыңыз мүмкин. Лекин, бул жағдайды ең үлкен қолайсызлық деп айтып болмайды.

Он-лайн журналистика өз спецификасына қарамастан журналистика, яғный жәмийетлик пикир хәм сана-сезимге тәсир етиў усылы болып қалады. Өз мақаласы предмети ҳаққында жеке эмоционал пикирге ийе болмаған журналистти көз алдымызға келтириў қыйын. Хәтте агентликлер тәрәпинен

берилетуғын «таза» мағлыұмат тенденциялы, яғный дәстүрий болады. Очерк ямаса аналитикалық шолыұ усаған жанрлар ҳаққында айтпаса да болады. Бүгинги демократиялық пуқаралық жәмийетти қәлиплестириұ барысында баратырған жәмийетимизде журналисттиң жуұапкершилиқ дәрежеси күтә үлкен. Мыңлаған ямаса он мыңлаған оқыұшылардың сана-сезимине жеткерилген, абайсыз айтылған гәп ямаса ойланбай берилген баҳаның ақыбетлери айтып болмас дәрежеде болыұы мүмкин. Бул жерде тема да, мақаланың әҳмийетсизлиги де әҳмийетли емес. Бир ғана оқырманның кейпияты бузылыұы ямаса орынсыз тәшүишлениұи – бул унамсыз нәтийже болып табылады ҳәм автордың өзине ең қолайсыз пайытта қайтып айланып келиұи мүмкин.

Социологиялық резюме. Интернет журналистикасында «Социологиялық резюме» деп белгиленген жанрды белсене пайдаланыұдың тийкарғы себеби соңғы он жыллықларда сиясий турмыстың кутә ҳәүиж алыұы, оның халықтан сораұ-жуұап, интервьюлер алыұ, анкета өткериұ менен бирликте өтиұи болды. Социологиялық резюме қандайда бир социологиялық изертлеұлердиң жуұмақларын қысқа баянлаұдан ибарат болады. Әдетте резюме авторлары оны толық көрсетпей, қысқаша етип алады. Усындай түрдеги материалларда аналитикалық негиз бәринен бурын изертлеұлердиң мазмуны менен тәмийинленеди, ал олардың шынлықты таллаұға бағдарланғаны тусиникли. Буннан тысқары, резюме авторы оларды изертлеұлерде баянланған избе-изликте ғана емес, ал белгили дәрежеде басқада социологиялық мағлыұматларды салыстырып, оларға қосымша түсиник берип жәриялаұы мумкин. Бул резюмеде сәўлелендирген предметти аналитикалық аңлап жетиұдиң басқышларынан бири болып ҳәрекет етеди.

Анкета. Онлайн журналистикасында информация жыйнаұ, бақлаұ, интервью алыұ, сораұ-жуұап ҳәм басқада усыллар менен бир қатарда анкета өткериұ усылыда пайдаланылады. Бул усыл журналистикаға социологияның тийкарында кирип келди ҳәм белгили бир сораұлар бойынша адамлардың кең

топарынан мағлыұматлар алыұ ушын қолланылады. Анкета мағлыұматларын қайта ислеу шығыұ нәтийжесинде өзине тән белгилерине ийе, оларды өз алдына жанрлық топарға бирлестириұге мумкиншилик беретугын материаллар дөретиледи.

Бул жанрдың атамасы тийкарғы жанр дөретиұши фактор болып хәрекет ететугын мәлимлеме алыұ усылының атамасынан куралыұы мумкин. Басқаша айтқанда, бул жанр олда тийисли усылдың атамасынан өз атамасын алған «интервью» жанрының үлгиси бойынша «анкета» деп аталыұы мумкин.

Анкета өткерий журналистке айтарлықтай курамалы хәм хәр қыйлы материал береди. Оның бундай сыпаты кем дегенде еки жағдай менен түсиндириледи. Бириншиден, анкета, әдетте, анкета алыныұшылардың дыққат орайында болған кубылыстың анаұ ямаса мынаұ тәреплерин анықлаұға бағдарланған айтарлықтай көп және хәр қыйлы болған сораұларды өз ишине алады. Бунда анкета өткерийди шөлкемлестириұшини (ямаса журналистти) предметтиң өзиниң сыпатламасыда (яғный предметтиң мазмун-мәниси, оның сан хәм сапа сыпатламалары), сондай-ақ анкета өткерилип атырған адамлардың олар қарап шығып атырған предметке қатнасы қызықтырыұы мумкин.

Екиншиден, веб сайтлар арқалы анкета өткерий нәтийжесинде журналист хәр бир, гейде онлаған сораұларға көплеген жуұаплар алады. Жуұмағында хәр қыйлы болған үлкен көлемдеги мәлимлеме дөретиледи, ол тәртиплестириұди талап етеди. Атап айтқанда усы тәртиплестириұ барысында мазмуны хәм структурасы бойынша оригинал болған анық бир журналистлик шығарма пайда болады.

Мониторинг. Интернет веб-сайтларында «мониторинг» рубрикасында шығып атырған материаллар өз атамасын, хәзирги ўақытта жәмийетте болып атырған процесслерди үйрениұде белсендилик пенен пайдаланылатугын усы атамадағы социологиялық изертлеұлер түринен алған. Мониторинг деп

кандайда бир кубылысты белгили дәрежеде «бақлап барыў», белгили бир жумыс саласындағы параметрлерди системалы түрде қайталанып туратуғын «өлшеўлер» аталады. Мониторингнің предмети сыпатында тиккелей изертлеў пайтындағы ҳәр қыйлы кубылыслардың анық сыпатламасы (оларды таңлап алыў мониторингнің мақсетине байланысly болады) ҳәрекет етеди.

Мониторинг барысында ҳәр қыйлы усыллар, әсиресе статистикалық усыллар, контент-анализ (мәселен, белгили бир ўақыт ишинде кандайда бир газета бетлеринде белгили бир сиясатшының исми неше рет жазылғаны есаплап шығылады) ҳәм т.б. усыллары қолланылады. Мониторинг кандайда бир кубылысты, бәринен бурын усы кубылыстың ҳәзирги пайытта раўажланыў тенденциясын анықлайтуғын статистикалық мағлыўматлардың жыйнағы түринде көриў мумкиншилигин береди. Предметтиң усы атап көрсетилген өзгешеликлери, мақсетлери, материалларды таярлағанда ҳақыйқатлықты сәўлелендириў усыллары «мониторинг» түсиниги менен анықланып, Интернет журналистикасының өз алдына жанры сыпатында усы материаллардың характерин белгилейди.

Рейтинг. Бул жанрдың атамасы «rating» англис сөзинен келип шыққан болып, ол «баҳа бериў», «классификация» дегенди аңлатады. Рейтинг жанрына киргизилетуғын интернет материалларының өз бетиншелигин анықлайтуғын тийкарғы жанр дөретиўши фактор болып мақсетли көрсетпе ҳәрекет етеди. Бундай түрдеги материаллардың мақсети кандайда бир белгиси бойынша бир-бирине уксас кубылыслардың дәрежесин анықлаўды әмелге асырыўдан ибарат болады. Бул мақсетке бәринен бурын уксаслық ҳәм салыстырыў усылларын қолланыў арқалы ерисиледи. Оларға байланысly рейтинг дүзилетуғын кубылыслар жумыстың ҳәр қыйлы салаларына экономикаға, финансқа, сиясатқа, мәдений турмысқа, спортқа ҳәм тағы басқаларға тийисли болады. Рейтинглер қәнигелестирилген, сондай-ақ жәмийетлик-сиясий басылымлардың сайтларында жийи жәрияланып

барылады. Оларды қағаз газета хәм журналлар бетлеринде, дәстүрий телекөрсетиўлер хәм радио еситтириўлерде де ушыратыў мумкин.

Бундай жанрдың Интернет системасында кең таралыўы онлайн ғалаба хабар қураллары аудиториясының өзлери ушын әҳмийетли болған анаў ямаса мынаў салада бүгинги күни кимлер алда турғанын, баратырғанын билгиси келиўи менен тусиндириледі. Сайлаўшыларға, мәселен қандай сиясий ғайраткердің алда баратырғаны, қайсысының сиясий турмыста изде қалғанын билиў әҳмийетли болады. Аманат қойыўшыларға қайсы банклер исенимли екенін, қайсылары кризислик ҳалатты бастан кеширип атырғанлығын билиў әҳмийетли. Музыка ышқыпазлары қандай музыкалық топар халық арасында ең улкен қызығыўшылық пайда ететуғынын билиўге умтылады. Бундай себеплерди жәнede даўам еттириў мумкин.

Эссе. «Эссе» сөзи француз тилинен («essai») аўдарғанда «тәжирийбе», «шығарма», «умтылып көриў», «сынақ», «дәслепки келген ойларды қағазға тусириў» деген мәнислерди аңлатады. Ыақыялықты раўажландырыў хәм сәўлелендириў барысында Аналитикалық хәм көркем публицистикалық элементлерге, белгилерге хәм қәсийетлерге бай болған Эссе Интернет системасына ең кеш кирип келген жанр сыпатында көрсетиўге болады.

Бирақ солай болсада, көпшилик басылымлар сайтларында оның еле сийрек ушырасатуғынын айтыў керек. Эссениң Интернет системасында тиклениўи, газета веб-сайтларында жаңаша мазмун, айрықшалық, жанрлық өзгешеликлердің пайда болыўына тийкар жаратты. Бул жағдай журналистиканың айырым изертлеўшилери тәрепинен атап көрсетилди. Атап айтқанда, рус алымы А.А. Тертычныйдың «Ыақытлы баспасөз жанрлары» китабында,²⁵ сондай-ақ, эссе жанры бойынша арнаўлы изертлеўлер алып

²⁵ Тертычный А.А. Жанры периодической печати. — М.: Аспект Пресс. 2002.

барған жас илимпаз Б.Палұановтың мийнетлерінде²⁶ эссе жанрының өзине тән қәсийетлери хәм жанрлық өзіншелиги кең изертленген.

Онлайн системасында эссе жанрының өзіншелиги оператив хабарларды, көплеген «қурғақ» ис барысындағы материалларды талантлы журналист хәзирги турмыстың ең әхмийетли тәреплери ҳаққында терең ой-пикирлери, усы ой-пикирлерди жоқары сезимталлық пенен баян етиўи менен әдетте бийпарўа оқыўшының дыққатын өзине тартыўында хәм оны эсседе айтылған пикирлер үстинде ойланып көриўге умтылдыра алыўында көринеди.

Интернетте аналитикалық пресс–релиз. Базар қатнасықлары жедел раўажланып атырған хәзирги дәўирде Ғалаба хабар қураллары буннан барынша өзиниң «үлесин» алып қалыўға умтылыўы-газета хәм журналлар бетлеринде, теле хәм радио бағдарламаларда рекламаның беккем орын ийелеўине алып келди. Ол көпшилик басылымлардың материаллық жағдайы жақсы болыўының дәрегине айланды. Ғалаба хабар қуралларында реклама тек рекламалық текстлер түринде ғана емес, ал журналистлик материалларда да өз көринисин бере баслады.

Бул болса бир тәрепинен өзи ҳаққында белсене билдирген «пресс–релизи» ниң пайда болыўына алып келди. Пресс релиз деп қандайда бир фирманың ямаса жеке адамның, мәселен депутатлыққа талабанның ылайықлы тәреплерин сәўлелендиретуғын хабар, мәлимлемелердиң жыйнағына айтылады. Әдетте, олардан ғалаба хабар қуралларына пресс релизлери келип түседи. Радакцияға берилген ямаса келип түскен пресс-релизди редакция өз веб-сайтларында миннетли түрде жәриялайды дегенди аңлатпайды. Бәлким пресс релиз информацияның дәреклериниң бири ғана болыўы, ол редакция тәрепинен исбилерменлер дүньясында ямаса сайлаў мапазында бағдар алыў ушын пайдаланылыўы мүмкин.

²⁶ Палұанов Б.Н. Хәзирги Қорақалпоқ адабиётда эссе жанри (Жанрнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши, маҳорат масалалари). Филол.ф.н. ...дисс. автореф. –Н.: ҚҚДУ. 2007. –22 б.

Сондай-ақ оннан материалдың бір бөлеги алып тасланып, қысқа хабар, хроника, информациялық корреспонденция түрінде жәрияланыуы мүмкін.

Солай етип, пресс релиз қандайда бір белгили журналистлик жанрға айландырылып, қайта ислениуи мумкин. Бирақ журналист өз алдына пресс-релизиниң рекламалық мазмунын сақлау ұазыйпасын қойыуы хәм оны зәрүрли жаңа мағлыұматлар менен толықтырыуы, зыят жерлерин алып таслау менен, өзине тән белгилерге ийе болған материал таярлауы да мумкин. Бул материал өз характери бойынша аналитикалық болыуы итимал.

Аналитикалық хәм рекламалық негизлерди бирлестириу аналитикалық пресс релиздиң тийкарында жүзеге келеди. Улыұма айтқанда, пресс-релиз интернет системасында ең жетекши жанрлардың бири болып есапланады.

Жуұмақлап айтқанда Интернет системасында журналистика жанрлары жаңа типтеги онлайнға ғалаба хабар қуралларына жедел қәлиплесип атырғанлығын көриуимиз мүмкин. Әлбетте бул жанрлар Интернет журналистикасында да өзине тән қәсийетлери хәм өзгешелиги менен ажыралып турады.

Солай етип, интернет-жаңалықларды оператив жәриялау хәм электрон почта арқалы интервью алыу ушын кең имканиятлар ашып береді.

2.3. Интернет ушын хабар таярлау

Хабар жанрының өзине тән қәсийетлери хәм өзгешеликлери, формалық хәм структуралық дүзилиси хәққында изертлеудің жоқарыдағы бапларда анализлеп көрсеткен еди. Бул бөлимде болса, интернетке хабар тарқатыудың айырым тәреплери хәққында тоқталамыз.

Информация түсиниги бәршемизге мәлим, яғный бул хәзирги ўақытта жүз берип атырған ўақыя хәдийселерди хабардар етиу болып табылады. «Информация индустриясы» хәмийше барлық тараўда: сиясатта, экономикада, мәдений хәм басқа социаллық процесслерде әхмийетли рол ойнап келген.

Хәзирги ўақытта дерлик барлық тараўлардың раўажланыўы күнделик мағлыўматлар айланмасы менен бир-бирине байланыслы. Дүньяда хәзир көплеген ўақыялар жүз берип атыр, журналистлердиң ўазыйпасы болса усы ўақыя хәдийселерди аудиторияға хабарлап жеткизип бериў болып есапланады. Әсиресе, журналистлер жеткизип берип атырған усы хабарлардан жәмийет «азықланады», билим алады хәм усы тәжрийбелер тийкарында өзи жасап турған этирапқа тәсирин өткизеди.

Илимпазлардың пикиринше, егерде қандайда бир сенсациялық ўақыя жүз беретугын болса, адамлар ол ҳаққында биринши нәўбетте интернеттен мағлыўмат излейди екен. Мәселен, 2001 жыл 11 сентябрдеги терроршылық 2002 жыл 23 октябрдеги «Норд Осд», ҒМДА да Ўзбекстандағы 2005 жыл 12 май күнги «Андижан ўақыялары» нан кейин интернет пайдаланыўшылардың саны пик дәрежесине жеткен. Буған себеп интернеттиң оперативлиги хәм мағлыўмат узатыўда ўақыт таңламаслығы болып табылады.

Интернет журналистикасында да дәстүрий ғалаба хабар куралларында болғаны сыяқлы информацияның ең қысқа түри бул – **хабар** жанры болып есапланады. Интернет хәзирги ўақытта ең тез хабар жеткизиўши ресурс орайы есапланғаны ушын онда берилген жаңалықлардың көпшилиги қысқа хабар жанрында бериледи. Мәселен, «Новости» Россия хабар агентлигиниң веб-сайтында (www.rian.ru) тийкаргы материаллар қысқа хабарлардан ибарат.

Интернет ушын хабар таярлаў дегенде қандайда бир адам өзи ислеп атырған компания яки өзиниң жеке сайты ушын жаңалықлар таярлаў нәзерде тутылады. Интернет континенти жүдә бай хәм бул оқыўшылар ушын таңлаў имканияты шексиз екенлигин билдиреди. Соның ушын қағаз газеталардан парықлы рәўиште, интернетте жаңалықлар илажы барынша оқыўшылардың оқыўы ушын қолай, излеген мағлыўматларды табыўы ушын аңсат тәризде берилиўине итибар қаратылады. Мәселен, жаңалықлар бағдары хәм мазмуны тәрептен жүдә көп болғанлығы ушын оқыўшылар олардың хәммесин оқып отырыўға физикалық жақтан үлгере алмайды. Солай екен, жаңалықлар веб

бетлерінде пайдаланыушылар ушын қолай болыуын итибарға алған ҳалда өз бағдарлары бойынша ажратылып бериледи. Яғный, олар сиясий, экономикалық, мәдений, спорт, ҳәм тағы басқалар болыуы мүмкин. Бул бағдарлар бетлериниң өзінде де жаңалықлар «рубрика» көринисте бериледи.

Интернетте хабарлардың (жаңалықлардың) түрлери төмендегише форматларда жайластырылыуы мумкин:

a. текст; **b.** суўрет; **c.** аудио файл; **d.** видео ролик

Сондай болсада интернетте берилетуғын хабарлардың шама менен 95% текст форматында бериледи. Буған себеп:

– бириншиден, оны жазыу ҳәм қайта ислеу яки дүзетиу тезде әмелге асырылады;

– екиншиден, текстти оқыу ушын браузерден басқа программа талап етилмейди (мәселен: RealPlayer яки windows Media Player)

– үшіншиден, тексттиң тезлиги жүдә пәс болған Интернет хызметлери арқалы да биймәлел пайдаланыуы мүмкин.

Интернет ушын жазылған хабар, газета яки радиода берилетуғын хабарлардан дерлик парық қылмайды, бирақ онда хабар берилип атырған ўақия ҳәдийсениң ўақтында жүз берип атырғанлығыны ҳәм оқыўшыға жетип барыу ўақты есапқа алыу керек болады. Соның ушын интернетте басып шығарылған ҳәр бир хабардың астында, хабар узатылған ўақыт (сәне ҳәм саат) көрсетилиуи шәрт. Себеби, егер бул хабардың интернетте узақ ўақыт сақланатуғынын есапқа алатуғын болсақ, усыған уқсас басқа ўақия ҳаққында мағлыўмат излеген интернет пайдаланыушыны алжастырыуы мумкин. Қағаз газетада болса ҳәр бир санның шыққан сәнеси бериледи.

Интернет ушын хабарды таярлауда, оның дүзилисин (формасын) дүзиу керек, яғный XX-әсирдиң басынан бери ислетилип киятырған универсал усылдан пайдаланылады:

Не, қашан, қай жерде, неге ҳәм қандай жүз берди? Жазылған хабар мине усы сораўларға жуўап берсе аңсат оқыўшылардың итибарын қаратыуы

болады. Егер интернет журналистикасында берилип атырған хабардағы ўақыяға жәнeде көбирек тәрийип берилетуғын болса, хабар керисинше пирамида (▼) дүзилисине келеди. Басқа бөлиминде ўақыя ҳаққында қысқа хәм ықшам тийкарғы информация бериледи. Хабардың бул бөлеги батыс журналистикасында «лид» (lead) деп аталады, яғный «баслаўшы» дегени. Лекин биринши гәп қысқартылмастан ўақыя ҳаққында толық мағлыўматты бере алыўы керек. Базыда буның илажы болмаўы мүмкин, ондай жағдайда биринши гәп ўақыяны анық суўретлей алатуғын дәрежеде болыўы керек. Екинши бөлиминде болса ўақыя көлемлирек берилиўи керек. Бул бөлими илажы барынша оқыўшыны бир қарасда өзине тартыўы хәм оны қалған бөлимлерине оқыўға қызықтырыўы керек. Хабар жазыўы ушын усы еки бөлим дүзилисинде барлық әҳмийетли нәрселерди киритиў мумкин, бирак оған тийкарғы факт ушинши бөлимде бериледи. Бул бөлимде жуўмақлаў яки болжаўларды да қосыў мүмкин.

Интернетте хабарлардың жүдә көплиги себепли, тийкарынан, веб-сайтларында тек ғана олардың басқа бөлими бериледи, кейинги бөлимлеринде болса гипертекст арқалы жалғаў берилип қойылады. Буннан тийкарғы мақсет, көбирек мағлыўматларды сайтларға жайластырыў хәм оқыўшылардың итибарын қаратыў болып табылады. Айырым жағдайларда оншелли сенсациялық болмаған хабарларға олардың тек ғана рубрикаларын көрсетип қойыў арқалы да оқыўшыларды өзине қаратыў мумкин. Мәселен, белгили актёр Джеки Чан киноға тусип атырған ўақтында қатты жығылып түскени ҳаққында хабарды «Джеки Чан аяғын сындырдыма?» деп аталыўы мумкин яки усыған уқсас басқа көринисте болыўы мумкин.

Журналистика тәжрийбесинде хабар яки басқа информацияларды жазыўда белгили қағыйдалар бар. Бул нәрсе интернет пайда болмастан алдын пайда болған болсада Интернет ушын толығынша ислетиў мақсетке муўапық болады.

Бириншиден, материалдағы актуаллық оқыўшының итибарын қарататуғын биринши элемент болып табылады.

Екиншиден, оперативлик, хабардың өз ўақтында берилиўи. Көпшилик жағдайларда ўақыя жүз бериўден үш күн өткеннен кейин хабар жүдә кеш есапланады. Бундай ўақыт аралығы көбинесе қағаз газеталар ушын туўры келиўи мүмкин. Бирақ, Интернет журналистикасы ушын бундай ўақыт аралығы кешиккен хабарлар есапланады. Сонлықтанда бүгинги Интернет журналистикасында бундай кешигип берилген хабарлар дерлик ушырамайды.

Интернетте жүдә кешиккен хабарлар максимум бир күннен кейин берилиўи мүмкин. Хабарда сөз етилетуғын ўақыяның анықлығы хәм әпиўайылығыда жүдә әҳмийетли. Сондай-ақ, журналист хабар таярлап атырғанда оның оқыўшылары ким болыўы екенлигин (мәселен, жаслар, спортшылар, абитуриентлер ҳ.т.б) де итибарға алыўы материалдың сапалы шығыўына тәсир етеди. Материалда басқа сайтлар яки қағаз газеталардан пайдаланылған мағлыўматлар болса, олардың атлары хабар ишинде яки төменинде келтирилиўи шәрт.

Сўўретлер тийкарынан текстте берилген жаңалықларға қосымша сыпатында бериледи (жоқарыдағы мысалға қараң), бирақ айырым Интернет сайтлардың тек ғана сўўрет арқалы хабар узататуғын хызметлери де бар. Мәселен, Рейтер (www.reuter.com) Үақоо (www.yaqoo.com) хәм тағы басқалар.

Интернетте аудио хәм видео хабарларды узататуғын сайтлар да күннен күнге көбейип бармақда. Себеби, бул форматтағы хабарлар тыңлаўшының бирде-бир ўақыя хәдийсе ҳаққындағы хабарларды көбирек фактлер, даўыс хәм көринис бенен қәлиплестиреди. Мәселен, хабарлар аудио клип форматында BBC (www.bbc.co.uk) хәм Voice of America (www.voa.com) сыяқлы сайтларда ушырайды. Видео клип дүзилисиндеги хабарлар болса үлкен телевидение сайтлары, мәселен, CNN (www.cnn.com) BBC

(www.bbc.co.uk), 1-канал (www.эtv.ru) хэм тағы басқалар арқалы узатылады. Соныда айтып өтиў керек, аудио хэм видео хабарлар узататуғын сайтлар да әлбетте текст форматындағы жаңалықларды көбирек береді.

Солай етип, Интернет ушын хабар таярлағанда ең биринши гезекте материалдың актуаллығына, оқыўшының итибарын тартыў оперативлик мәселесине итибар бериў керек.

2.4. Интернет ушын мақала жазыў

Заманагөй Интернет журналистикасында мақала жанры қандайда бир процесс яки ўақыя ҳәдийселердин (сиясий, экономикалық, социаллық) әҳмийетке ийе тәреплерин анықлап оларды анализ етиўге қаратылған болады.

Хәр бир мақала жазылыўдан алдын оның мақсети оқыўшыларға қандайда бир әҳмийетли жағдайда жәрдем бериў ямаса актуал мәселелердин шешимлери ҳаққында пикирлеў гипотеза етиў лазым болады.

Онлайн журналистикасы ушын арналған мақалалар жазылыў мазмунына қарап үш түрге бөлинеди:

1. Улыўма изертлеў мақала
2. Әмелий-анализли мақала
3. Проблемалы ямаса тартысыўлы мақала

Улыўма изертлеў мақаланы жазыў көбирек тәжрийбе хэм шеберликти талап ететуғын жанр болып есапланады. Онда автор тийкарынан қандайда бир жәмийетлик машқаланың келип шығыў жолларын анықлап хэм оның шешилиў жоллары ҳаққында усыныслар береді. Бул сыяқлы мақала жазыўда автор келтирилген көплеген фактлерге алжаспастан гөзленген анық мақсетди белгилеп бере алыўы тийис.

Әмелий-анализли мақала болса, Интернет системасындағы материаллардың тийкарғы бөлегин ийелейди.

Проблемалы ямаса тартысыўлы мақалалар болса, жәмийетимизде жүзеге келетуғын қандайда бир бәсеке хәм пикирлерди Ғалаба хабар қуралларында жариялаўда ислетиледи. Бул сыяқлы мақалалар сайлаўлар ўақтында яки сиясий шешимлердиң қабыл етилиўи ўақтында көбирек басылыўы мүмкин, мәселен, *«өлим жазасын бийкар етиў керекпе яки жоқпа?»*. Бунда автор көбинесе, бир тәрепти жақлап шығыў басқаларға қарсы фактлер келтириўи хәм айырым ўақытларда оқыўшыларға эмоционал тәсир өткизиўи мүмкин. Соныда айтып өтиў керек, мақалада журналист анық дәлиллерди келтириў хәм этика нормаларынан шығып кетпеўи шәрт. Тәжрийбеден мәлим болғанындай, оқыўшылар бәсекели мақалаларда анық хўжетлер яки белгили шахслардың пикирлери келтирилгенде көбирек исенер екен.

Мақаланың жазылыўы ушын гипотезалық дүзилис бар. Мақала жазыўда журналист оқыўшыларға сөз етип атырған теманың әҳмийетин түсиндириўи, соңынан усы теманың жәмийет пайдасы ушын қандай жандасыў кереклиги айтылады. Соңғы бөлиминде автор оқыўшылардың айтылған тема ҳаққындағы тәсирлерин кеңейттирип, оған уқсас процесслерде алдын қандай жол тутылған хәм олардың нәтийжелери қандай болғанлығын жазыўы хәм олар ҳаққында усыныслар бериўи мүмкин.

Журналист газета веб-сайтлары ушын мақала жазыўдан алдын не ислеўи керек? Әлбетте, мақаладан алдын қандайда бир мақсетти алдына қойып сол бойынша мағлыўмат топлаўы керек болады. Бул төмендеги формаларда әмелге асырылады.

1. Бақлаў;
2. Хўжетлер менен ислеў;
3. Сәўбет (интервью) ;
4. Сораўнама (анкета) арқалы жәмийетлик пикирин үйрениў.

Сондай-ақ, Интернет журналистикасында мақала ушын жақсы тема таңлаў да үлкен әҳмийетке ийе болады. (бул метод ғалаба хабар қураллары

ушында әхмийетли) Зеригерли, улыўма шаблон тәриздеги қатып қалған темалардан узақласыў керек (мәселен, «*Студентлер менен сәўбет*»), керисинше, сораў гәплер, идиома, мақалалардан пайдаланыў «жанлы» темаларды келтирип шығарады. Мәселен, «*Шашын аламан деп басын алды*». Мақаланы жазып болғаннан кейин басқа бир адамға оқытып көриў яки керек болса бир күн өткеннен кейин және редакторлаў пайдалы болады. Мақала редакторланғаннан кейин қанша қысқарса, сонша сыпатлы шығады.

Интернетте жаңалықлар узататуғын веб-сайтлардың дерлик хәммесинде «Аналитика» (анализ) бөлими бар. Оларда болса хәр қыйлы ўақыя хәдийселер ҳаққында сиясатшылар, экспертлер хәм журналистлердиң аналитикалық мақалалары шығады. Тек ғана мақалалар узататуғын сайтлар да көплеп табылады, мәселен (www.inosmi.ru), (www.cac.org) хәм тағы басқалар.

Журналистика тарийхында баспасөзден ғәрезли мақсетлерде пайдаланылғаны бизге мәлим, соныда айтып өтиў керек, бул нәрсе хәзир хәўиж алып атыр. Хәзир тек ғана газета ямаса барлық ғалаба хабар қуралларында яғный интернетте де журналистлер жүз берип атырған хәдийселерди жарытыўда ғәрезли мақсетлер тәсиринде бирдей фактлерге хәр қыйлы жандасыўлар тийкарында жазып атыр. Интернетте бундай жандасыўлар оқыўшыларға оншелли тәсир етпеўи мүмкин. Себеби, олар бир ўақыттың өзінде бирдей фактти онлаған дереклерден салыстырып көриўи хәм усылар тийкарында сол факт ҳаққында өзиниң жеке көз-қарасларын қәлиплестириўи мүмкин. Соның ушын интернетте материал шығыўда илажы барынша фактлерге обектив жандасыў талап етиледи. Болмаса сиз ислеп атырған веб сайт өз аудиториясын жоғалтыўи мүмкин.

Жақсы мақала жазыў ушын ғалаба хабар қуралларындағы шығыўларын (хәр қыйлы көрсетиў, еситтириў хәм мақалаларды) бақлап, жәмийетти көбирек не қызықтыратуғынын үйренип барыўи керек.

Бирақ басқа тәрептен жәмийетти қызықтыратуғын сораў бойынша мақала таярлаўдан гөре, өзиниз қызыққан тема бойынша жазсаңыз, жумысыңыз аңсатырақ хәм сыпатлы болады. Күнделикли жаңалықлардан хабардар болып турыў болса, бәрхулла мақала жазып атырғанда унамлы пикирлердин пайда болыўына хызмет етеди.

Қәнигелердин пикиринше, онлайн текстти оқыў қағаздағы текстти оқыўға қарағанда 50% әсте ақырынлық пенен әмелге асырылар екен, сондай-ақ компьютер экраны қағазға қарағанда көзди тез шаршатады. Сол себепли, дерлик барлық оқыўшылар илажы болса қағазда оқыўды мақул көреді хәм көпшилик веб бетлериндеги мақалаларға тек көз жүгиртип оны, толық оқымайды. Басқа тәрептен, онлайн мақалалар соншелли көп, олардың барлығын бирме-бир оқып шығыўдың илажы болмағанлығы ушын оқыўшылар тек ғана керекли, сыпатлыларын таңлап алады.

Усындай жағдайларды есапқа алған ҳалда интернетте оқыўшылардың қызығыўшылығын асырыў хәм оқыўлары ушын қолай мақалалар жазыў ушын төмендеги техник әмеллерди қоллаў мақсетке муўапық болады.

Бириншиден, узын мақала Интернет бетлеринде шығатуғын болса, мазмунына қарай бөлимлерге бөлиниўи хәм оның басында «мазмуны» көрсетилиўи керек. Бул оқыўшыға мақаланы оқыў арқалы қандай мағлыўматларды алыўды көрсетип турады. Киши рубрикаларды киши көлемде жазған мақул, себеби, психологлардың пикиринше үлкен хәрипте жазылған сөзлерди оқыўшылар бир қараўдан таныўлары қыйынырақ болар екен.

Екиншиден, параграфлер жүдә узын болмаўи керек. Айырымлар онлайн мақалалардың параграфинде орташа жүз сөз болыўи керек деп есапланады. Илажы барынша узын гәплерди ислетпегени мақул. Сондай-ақ, параграфлар арасында бир қатар қалдырылыўи لازم, яғный газетадағы сыяқлы хәр бир параграф абзацдан емес, бос қатардан кейин басланыўи

керек. Бул болса оқыўшының мақаланы ақырына дейин оқыўына хэм оның көзи тез шаршап қалмаўына тәсир көрсетер екен.

Үшиншиден, егер мақала қалеген пән яки илимий бағдар бойынша болмаса, онда әпиўайырақ сөзлерден пайдаланыўы зәрүр. Яғный, айырым терминлер биреўлерге түсиниксиз, жүдә рәсмий қатарлар болса, айырымларды зериктириў мумкин. Мәселен, англиз тилиндеги «Washington Post» (www.washingtonpost.com) газетасының интернеттеги версиясында берилетуғын мақалалар сиясий актуал темаларды жарытыўына қарамастан жүдә әпиўайы тилде жазылады. Сондай-ақ, тәбийий мақаланың жазылыў стили оның оқыўшыларының ким болыўына қарап да масласыўы мүмкин (мәселен, тек ҳаяллар яки еркеклер ушын).

Төртиншиден, мақаланы, әсиресе қарақалпақ тилинде жазылған болса, басып шығарыўдан алдын қәтелерин жақсылап тексерип шығыўы керек. Тилекке қарсы, бизде қарақалпақ тилиндеги текстлерди орфографикалық тәрептен тексеретуғын программа жоқ. Интернетке қойылатуғын мақалаларда орфографиялық қәтелер жүдә көп ушырайды. Көбинесе, бул жағдай клавишларының надурьс басылып кетиўден болады, бул сыяқлы қәтелер оқыўшыда «мақала пухта исленбестен, асығыс тәризде таярланған» деген пикирди келтирип шығарыўы мүмкин.

Бесиншиден, мақала ишиндеги айырым фактлерге байланыслы болған дәлийллер интернетте болса гипертекст арқалы байланыслы болыў лазым. Бул мақаладағы келтирилген фактлердиң исенимлилигин асырады.

Алтыншыдан, мақала ақырында яки басында жазылған сәнеси көрсетилиўи шәрт, сондай-ақ, мақалаға тийисли айырым визуал элементлерден (таблица, суўрет) пайдаланыўда оқыўшыға мақаланың тәсиршеңлигин асырады.

Мақала таяр болғаннан соң оның улыўмалық континентин төмендегише анализ етип көриў мақсетке муўапық болады:

- тексттиң түсинерли халда жазылыўы;

- идеяның улыўмалығы ҳәм сөзлердиң оны туўры белгилеп бериўи;
- бөлимлердиң логикалық байланыслылығы;
- улыўма тексттиң жазылыў стилиниң бирдей екенлиги;
- оқыўшының итибарын қарататуғын теманы таңлаўы;
- жуўмақтың оқыўшыны қызықтыра алыўы.

Солай етип, интернет ушын мақала таярлаўдың өзине тән болған қәсийетлерин көриўимиз мүмкин. Әлбетте, бул қәсийетлер дәстүрий ғалаба хабар қураллары ушын жазылған мақаладан ажыралып турады.

ЖУЎМАҚЛАҰ

Теманы изертлеулер нәтижесінде хәм алып барылған излениўлер анализлер тийкарында төмендегише жумаққа келдик:

Интернет ғалаба хабар қуралларының барлық түрлери ушын жаңа хәм үлкен имканиятларды ашып берди. Ғалаба хабар қураллары (ҒХҚ) веб-сайтларын виртуал кеңликте жайластырыў арқалы өз хызметлерин және де раўажландырыўы мүмкин.

Интерактив мултимедиа қураллары бүгинги информация әсиринде ғалаба хабар қураллары системасын өзгертпекте хәм ғалаба хабар қуралларының жаңа технологиялары пайда болмақта. Заманагөй технологияларды қолланыў менен бирге оларды ғалабалық коммуникация қураллары деп айта баслады. Жүз берип атырған технологиялық процесслер болса узатылып атырған хабар ағымының аймақ, ўақыт, көлеми тәрепинен шегараланбайтуғынлығына алып келмекте.

Бүгинги күнге шекем журналистика жанрлары бойынша илимий изертлеў жумысларын алып барған алымлар оны үлкен үш топарға яғный информациялық, аналитикалық хәм көркем публицистикалық деп бөлип көрсетеди. Бул жанрлар өз гезегинде ишки бөлиниўлерге ийе. Информациялық жанрларға хабар, есабат, интервью, репортаж киреди. Олардың әхмийети хәм тийкаргы айырмашылығы жәмийетлик, сиясий-экономикалық, руўхый, социаллық турмыстағы жаңалықларды, ўақыя хәм хәдийселерди аудиторияға оперативлик пенен жеткерип бериўде көринеди. Информациялық жанрлар дереклерге сүйенеди, анық фактлерден ибарат болады. Егер информациялық жанрлар ўақыяны қысқа, ықшам хәм анық фактлер арқалы сәўлелендирсе, аналитикалық жанрлардың тийкаргы өзгешелиги фактлер анализи, жәмийетшилик пикирин избе-из үйрениў хәм сәўлелендириў, соның менен бирге журналисттиң белгили бир жуўмақлары менен белгиленеди. Баспасөздеги аналитикалық жанрларға корреспонденция, мақала, рецензия, баспасөз шолыўы хәм хатлар киреди.

Көркем публицистикалық жанрлар очерк, сүўретлеме, фельетон, памфлет хәм эпиграф сыяқлы түрлерден ибарат. Көркем публицистикалық жанрлардың тийкарғы өзгешеликлерининң бири образлылық болып табылады.

Мәмлекетимиздеги жәмийетлик-сиясий, экономикалық хәм социаллық турмыстағы өзгерислер, инсанияттың цивилизацияға қарай умтылыўындағы факторлар илим хәм техниканың раўажланыўына өз тәсирин тийгизиўи тәбийий. Соңғы ўақытлары журналистика тараўында түптен өзгерислер жүз берип, газета-журналлар бетлеринде таза жанрлар пайда болып атыр. Заманагөй журналистикаға кирип келген жанрлар қатарына «блицопрос», «анкета», «мониторинг», «рейтинг», «эксперимент», «эссе», «аналитикалық пресс-релиз» сыяқлы жанрларды айрықша атап көрсетиў орынлы.

Бүгинги күнде баспасөз жанрлары терең талықылаўды хәм салыстырмалы үйрениўди талап етеди. Себеби баспасөз материаллары көбинесе курамалы формада жазылады. Әдетте бундай материалларға бир неше жанр элементлери хәм белгилер бирлескен формада келеди. Соның ушын да бундай бирлесиў усылларын «жанрлар синтези» деп атаў мүмкин. Әлбетте, жанрлар синтезинде бир неше жанр компонент сыпатында қатнасып, олардың биреўи доминант болады яғный жетекшилик қылады.

Журналистика жанрлары классификациясына улыўма сыпатлама бергенимизде хәр бир жанрдың өзине тән формалық хәм мазмунлық дәзилиси, қәсийетлери бар екелигине айрықша итибар берийүимиз керек.

Хабар жанрының информациялық мазмунының түрлерин: фактлер (фактологиялық, дескриптивлик информация), баҳалаўлар (баҳалаў, валюативлик информация), нормалар (нормативлик көрсетпе информация), бағдарламалар (бағдарламалық, усыныс сыпатындағы информация), нәзерде тутыўлар (болжаўлық, итималлық, превентивлик информация) сыяқлы элементлери арқалы ажыратып көрсетиў мүмкин. Анық бир қысқа хабарда усы атап көрсетилген информациялардың анаў ямаса мынаў түри басым келиўи, сондай-ақ, онда улыўма тек информацияның бир түрининң болыўы

мумкин. Нәтийжеде қысқа хабарлардың мазмунлық хәр қыйлылығы пайда болады.

Информациялық жанрлар топары заманагөй журналистикада жетекши орынды ийелейди. Информациялық жанрлар болған хабар, информациялық корреспонденция, информациялық есабат, информациялық интервью хәм репортаж ўақыялықты сәўлелендириўде өзине тән қәсийетлери, түрлери формалық хәм структуралық өзгешеликлери менен ажыралып турады.

Заманагөй журналистиктада аналитикалық жанрлар ўақыялықты айдынластырыўда, таллаў усылы арқалы қубылысты сәўлелендириўде айрықша орын ийелейди. Аналитикалық жанрлар өз гезегинде бир неше киши топарларға бөлинеди. Атап айтқанда аналитикалық есабат, интервью, сораў-жуўап, гүрриңлесиў, комментарий (түсиник бериў), мақала, шолыў хәм тағы басқада түрлери өзине тән қәсийетлери хәм формалық өзгешелиги менен бир-биринен ажыралып турады.

Журналистикада аналитикалық есабаттың предмети, информациялық есабат сыяқлы арнаўлы түрде жыйналған адамлар топарының вербаллық жумысының нәтийжеси болып есапланады. Хәр қыйлы жыйналыслардың, мәжилислердин, съездлердин, слетлардың, конференциялардың қатнасыўшыларының шығып сөйлеўлери, баянатлары, сөзлери болып табылады. Бул предмет, журналист тәрeпинен қысқа хабар, репортаж, корреспонденция жанрында да усы жанрларға тән усыллар, тил менен сәўлелендирилиўи мумкин. Бирақ, бул жағдай журналистиканың өз алдына жанры сыпатында аналитикалық есабат ҳаққында сөз жургизиўге кесент келтирмейди.

Интервью усылы арқалы алынған информация газета бетинде корреспонденция, есабат, мақала түринде берилип өзгертилиўи мумкин. Демек, бул информация жыйнаўда усы усылды пайдаланыў өз-өзинен интервью жанрын пайда етпейтуғынын аңлатады. Тек текстте усы усылды қолланыў барысында айқын көринген жағдайда ғана ол бундай материалдың

формасын диалоглық, сораў-жуўап түрінде анықлаўы мумкин. Сонлықтанда текст ондағы усы басым келген белгилерине қарай интервью жанры деп аталыўы мумкин. Бирак, анық бир интервьюди жанрлардың қайсы топарына – информациялық ямаса аналитикалық интервьюине киргизиў, интервью түрінде баян етилген тексттиң мазмунына байланысly болады.

Аналитикалық сораў-жуўап жанр сыпатында информациялық сораў-жуўап жанры менен айырым уқсас белгилерге ийе болады. Бул уқсаслық бәринен бурын усы жанрларға киргизилетуғын материаллардың мазмунының дәреги журналисттиң сораўларына жуўаплар болып табылатуғынында көринеди. Бунда, басқа да анаў ямаса мынаў жанрдағыдай тексттиң структурасы журналисттиң «респондентлерден» алынған жуўапларын баянлаў барысында дүзиледи.

Мақала жанрының предметин әҳмийетли жағдайларда хәм процесслерде болған қарама-қарсылықларда хәм машқалаларда және оларды шешиў, тәртиплестириў шараятларында олардан келип шығатуғын ўазыйпаларда хәм жәмийетлик раўажланыўдың олар менен байланысly болған тенденцияларында, перспективаларында, ыызамлықларында көриў мумкин.

Хәзирги ўақытта баспасөзде мақала жанрының пайда болыўының салыстырма турақлы формалары бар. Ол бәринен бурын санааттың, аўыл хожалығының, исбилерменликттиң, мәденияттың, илимниң, билимлендириўдиң, бизнесттиң, финанслардың хәм т.б. әҳмийетли әмелий машқалаларына қаратылады. Буны биз көбирек республикалық газеталар болған «Еркин Қарақалпақстан», «Вести Каракалпакстана» сыяқлы газеталар мысалында көриўимиз мүмкин. Әмелий аналитикалық мақалаларда анаў ямаса мынаў жумыс саласында, өндирис хәм тағы басқа тараўыларда шешилип атырған әмелий ўазыйпаларға байланысly анық машқалалар, ўақыялар, хәрекетлер, жағдайлар таллап қарап шығылады.

Ғалаба хабар құралларын шолыудың басланғыш тарихый формасы баспасөз шолыуы болды. Бул жанрдың пайда болыуы газета «өнімлеринің» көлеминің кеңейіуі, газета хәм журналлардың хәр қыйлылығын түсиниўге умтылыу, олардың не жазып атырғанын, қалайынша хәм неге жазып атырғанын билиу, бул ҳаққында оқыўшыға гүррин етиў менен байланыслы.

Аналитикалық жанрлар өз гезегинде ишки иерархиясына хәм бир неше ишки жанрларына ийе болады. Бул жанрлар өзине тән қәсийетлери, структуралық дүзилиси менен бир-биринен ажыралып турады. Жәмийетлик әхмийетке ийе болған процесслерди, жағдайларды, қубылысларды хәм оларды басқаратуғын ызамлықларды анализ етиў хәмде мәлим бир предметти аналитикалық додалау аналитикалық жанрлар топарының ең әхмийетли белгиси сыпатында көринеди.

Интернет тармағы коммуникацияның глобалласыуы ушын шексиз имканиятлар ашып берди хәм дуньядағы ең либерал системалардың бири болып, жеке тәртипте оның ҳеш қандай ийеси жоқ. Оның хызметин муўапықластырыушы жалғыз системада жоқ екенлиги бәршеге мәлим. Дәстүрий информация құралларынан парықлы рәўиште ўақыт хәм аймақ шегарасы сыяқлы тусиниклери интернет ушын әхмийетли емес.

Интернет журналистикасында дәстүрий ғалаба хабар құралларында хызмет ететуғын барлық жанрларды көриўимиз мүмкин. Бирақ қағаз газета яки дәстүрий радио хәм телевидениеден онлайн журналистикасының бир қанша артықмашлықлары болғаны сыяқлы Интернет журналистикасының жанрларында да базы-бир өзине тән өзгешеликти, формалық хәм структуралық айырмашылығы болады.

Интернетте хабар жанры кең тарқалған хәм жийе қолланылатуғын ең оператив түри болып табылады. Айырым сайтларда жаңалықларға бағышланған арнаўлы рубрикалар бирнеше бөлимлердин биринде фактлер берилсе, екіншисинде картина, үшіншисинде шолыў бериледи. Ал, төртінши бөлимінде болса, анализ хәм болжаўлар бериледи.

Интернет, Usenet жаңалықтар топары хэм электрон почта интервью алыў ушын кең имканиятлар ашып береді. Он-лайн журналистика өз спецификасына қарамастан журналистика, яғный жәмийетлик пикир хэм сана-сезимге тәсир етиў усылы болып қалады. Өз мақаласы предмети ҳаққында жеке эмоционал пикирге ийе болмаған журналистти көз алдымызға келтириў қыйын. Очерк ямаса аналитикалық шолыў усаған жанрлар ҳаққында айтпаса да болады. Бүгинги демократиялық пуқаралық жәмийетти қәлиплестириў барысында баратырған жәмийетимизде журналисттиң жуўапкершилиқ дәрежеси күтә үлкен.

Интернет журналистикасында социологиялық резюме жанрыда жийе ушырасатуғын жанрлар қатарына киреди. Интернетте бул жанрды белсене пайдаланыўдың тийкарғы себеби, соңғы он жыллықларда сиясий турмыстың күтә хәўиж алыўы, оның халықтан сораў-жуўап, интервьюлер алыў, анкета өткериў менен бирликте өтиўи болды. Социологиялық резюме қандайда бир социологиялық изертлеўлердиң жуўмақларын қысқа баянлаўдан ибарат болады.

Онлайн журналистикасында информация жыйнаў, бақлаў, интервью алыў, сораў-жуўап хэм басқада усыллар менен бир қатарда анкета өткериў усылыда пайдаланылады. Анкета мағлыўматларын қайта ислеп шығыў нәтийжесинде өзине тән белгилерине ийе, оларды өз алдына жанрлық топарға бирлестириўге мумкиншилиқ беретугын материаллар дәретиледи. Бул жанрдың атамасы тийкарғы жанр дәретиўши фактор болып хәрекет ететуғын мәлимлеме алыў усылының атамасынан куралыўы мумкин. Басқаша айтқанда, бул жанр олда тийисли усылдың атамасынан өз атамасын алған «интервью» жанрының үлгиси бойынша «анкета» деп аталыўы мумкин.

Интернет веб-сайтларында «мониторинг» рубрикасында шығып атырған материаллар қандайда бир қубылысты белгили дәрежеде «бақлап барыў», белгили бир жұмыс саласындағы параметрлерди системалы түрде

қайталанып туратуғын өлшеулер тийкаында дөретилмекте. Мониторинг қандайда бир кубылысты, бәрінен бұрын усы кубылыстың хәзирги пайытта раўажланыў тенденциясын анықлайтуғын статистикалық мағлыўматлардың жыйнағы түринде көриў мумкиншилигин береді. Предметтиң усы атап көрсетилген өзгешеликлери, мақсетлери, материалларды таярлағанда ҳақыйқатлықты сәўлелендириў усыллары «мониторинг» түсиниги менен анықланып, Интернет журналистикасының өз алдына жанры сыпатында усы материаллардың характерин белгилейди.

Рейтинг жанрына киргизилетуғын интернет материалларының өз бетиншелигин анықлайтуғын тийкарғы жанр дөретиўши фактор болып мақсетли көрсетпе хәрекет етеди. Бундай түрдеги материаллардың мақсети қандайда бир белгиси бойынша бир-бирине уқсас кубылыслардың дәрежесин анықлаўды әмелге асырыўдан ибарат болады.

Рейтинг жанрының Интернет системасында кең таралыўы онлайн ғалаба хабар қураллары аудиториясының өзлери ушын әҳмийетли болған анаў ямаса мынаў салада бүгинги күни кимлер алда турғанын, баратырғанын билгиси келиўи менен тусиндириледі. Сайлаўшыларға, мәселен қандай сиясий ғайраткердиң алда баратырғаны, қайсысының сиясий турмыста изде қалғанын билиў әҳмийетли болады.

Ўақыялықты раўажландырыў хәм сәўлелендириў барысында Аналитикалық хәм көркем публицистикалық элементлерге, белгилерге хәм қәсийетлерге бай болған эссе Интернет системасына ең кеш кирип келген жанр сыпатында көрсетиўге болады. Бирақ солай болсада, көпшилик басылымлар сайтларында оның еле сийрек ушырасатуғынын айтыў керек. Эссениң Интернет системасында тиклениўи, газета веб-сайтларында жаңаша мазмун, айрықшалық, жанрлық өзгешеликлердиң пайда болыўына тийкар жаратты.

Интернетте ең көп ушырасатуғын жанр сыпатында Пресс-релизди айтыў мүмкин. Газета веб-сайтларында пресс-релизлер қандайда бир

фирманың ямаса жеке адамның, мәселен депутаттыққа талабанның ылайықты тәрептерін сәулелендіретуғын хабар, мәлімлемелердің жыйнағы сыпатында көзге тасланады. Радакцияға берілген ямаса келип түскен пресс-релизді редакция өз веб-сайттарында миннетлі түрде жәриялайды дегенді аңлатпайды. Бәлкім пресс релиз информацияның дереклерінің бири ғана болыуы, ол редакция тәрепинен исбилерменлер дүньясында ямаса сайлау мапазында бағдар алыу ушын пайдаланылыуы мүмкін.

Интернет континенти жүдә бай хәм бул оқыушылар ушын таңлау имканияты шексиз екенлигин билдиреди. Соның ушын қағаз газеталардан парықты рәуиште, интернетте жаңалықлар илажы барынша оқыушылардың оқыуы ушын қолай, излеген мағлыұматларды табыуы ушын аңсат тәризде берилиуине итибар қаратылады.

Интернетте хабарлардың жүдә көплиги себепли, тийкарынан, веб-сайттарында тек ғана олардың басқа бөлими бериледи, кейинги бөлимлерінде болса гипертекст арқалы жалғау берилип қойылады. Буннан тийкарғы мақсет, көбирек мағлыұматларды сайтларға жайластыруу хәм оқыушылардың итибарын қаратуу болып табылады. Айырым жағдайларда оншелли сенсациялық болмаған хабарларға олардың тек ғана рубрикаларын көрсетип қойуу арқалы да оқыушыларды өзине қаратуу мумкин.

Интернет журналистикасында мақала жанры қандайда бир процесс яки ўақия хәдийселердің (сиясий, экономикалық, социаллық) әхмийетке ийе тәрептерін анықлап оларды анализ етиўге қаратылған болады. Хәр бир мақала жазылыўдан алдын оның мақсети оқыушыларға қандайда бир әхмийетли жағдайда жәрдем бериў ямаса актуал мәселелердің шешимлери ҳаққында пикирлеў гипотеза етиў لازым. Онлайн журналистикасы ушын арналған мақалалар жазылыў мазмунына қарап төмендегише үш түрге бөлинеди:

- Улыўма изертлеў мақала
- Әмелий-анализли мақала

- Проблемалы ямаса тартысыўлы мақала

Улыўма айтқанда, Интернет системасында журналистика жанрлары жаңа типтеги онлайнға ғалаба хабар қуралларына жедел қәлиплесип атырғанлығын көриўимиз мүмкин. Әлбетте бул жанрлар Интернет журналистикасында да өзине тән қәсийетлери ҳәм өзгешелиги менен ажыралып турады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ

I. Њызамшылық актлери ҳәм ҳүкимет қарарлары

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон. 2001. – 115 б.
2. Қарақалпақстан Республикасының Конституциясы. –Н.: Қарақалпақстан. 1993. –112 б.
3. Тўртинчи ҳокимият: Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, қарорлари ва бошқа ҳужжатлари тўплами. –Т.: Меҳнат. 2003. –186 б.
4. Компьютерлаштиришни ривожлантириш ва информацион-коммуникация технологияларини жорий этиш ҳақида. ЎзР Президентининг ПФ-3080 Қонуни. «Халқ сўзи», 2002. 30 май.
5. Компьютерлаштиришни ривожлантириш ва информацион-коммуникация технологияларини жорий этиш ҳақида. ЎзР Вазирлар маҳкамасининг қорори. «Халқ сўзи», 2002. 8-июнь.
6. «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги Қонуни 1997 йил 12 декабрь.

II. Президент Ислам Каримов мийнетлери

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.I. –Т.: Ўзбекистон. 1996. –364 б.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.II. –Т.: Ўзбекистон. 1996. –380 б.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.III. –Т.: Ўзбекистон. 1996. –366 б.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.IV. –Т.: Ўзбекистон. 1996. –349 б.
5. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.V. –Т.: Ўзбекистон. 1997. –384 б.

6. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. VI. –Т.: Ўзбекистон. 1998. –429 б.
7. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. VII. –Т.: Ўзбекистон. 1999. –410 б.
8. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. VIII. – Т.: Ўзбекистон. 2000. –528 б.
9. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз маъсулмиз. Т. IX. –Т.: Ўзбекистон. 2001. –432 б.
10. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. X. –Т.: Ўзбекистон. 2002. –432 б.
11. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. XI. –Т. Ўзбекистон. 2003. –320 б.
12. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон. 1997.
13. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. –Т.: Ўзбекистон. 1998.
14. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият. 2008.

III. Илимий-теориялық әдебиетлар

1. Ворошилов В.В. Журналистика. СПб. Издательство Михайлова, 1999.
2. Бакулев Г. Будущее Интернет телевидение. Москва, 2003.
3. Засурский Я.Н. Испытание свободой. Российская журналистика в 1990-2004 гг. МГУ, 2004.
4. Журбина Е.И. Повесть с двумя сюжетами.-М.: «Сов. Писатель», 1979
5. Интернет-журналистика (Интернет радио ҳам телевидение). Илимий мақалалар топлами. Ташкент, 2005
6. Интернет для журналиста. Москва, Медиа-Союз, 2001.
7. Калмыков А.А., Кохонова Л.А. Интернет-журналистика. Москва, Юнити, 2005.

8. Кастелы М. Галактика Интернет. Екатеринбург. У-Фактория, 2004.
9. Кихтан В.В. Информационные технологии в журналистике. – Ростов н/Д: Феникс. 2004.
10. Крупнов А.И. Интернет-справочная книга руководителя. Москва, Фиорд. Известия, 1998.
11. Мўминов Ф.А. Журналистика ижтимоий – институт сифатида. Ташкент, ТашДУ, 1998.
12. Mc Luhan G.M. Understanding Медиа, New York, 1984.
13. Наумов В.Б. Право и Интернет: очерки теории и практики. Москва, Университет-Книжный дом. 2002.
14. Прохоров Е.П. Искусство публицистики. Размышление и разборы.-М.: «Мысль», 1984.
15. Тоғаев О. Публицистика жанрлари.-Т: Ўқитувчи, 1976.
16. Тертычный А.А. Жанры периодической печати. Учеб. пособие. – М.: Аспект Пресс. 2000.
17. Работа с письмами в редакции./Под ред. С.М. Гуревича.-М.:1991.-19-с.
18. Рашидов Д.К. Информационные технологии и интерактивное Интернет Журналистика. Ташкент. ТашГУ. 2003
19. Рашидов Д.К. Интернет в Узбекистане: возможности и проблемы. Ташкент, Заркалам. 2003.
20. Рашидова Д. Муратова Н. Интернет журналистика.-Т.: 2007.
21. Лагутко А. Интерактивное объемное телевидение. Москва, 2005.
22. Лежун Цзя. Интернет и китайские онлайн-СМИ. – М.: МГУ. 2004.
23. Скотт Э. Компьютерные технологии в журналистика. – М.: Наука. 1999.
24. Спорышев Р. Интерактивное телевидение. Москва, 2001.
25. Черепанов М.С. Таинство мастерства публициста.-М: «Мысль», 1989.
26. Худайкулов М. Оммавий ахборот воситалари назарияси.-Т.: Университет. 1999.

27. Эрназаров Қ. Ва бошқ. Репортёрлик фаолиятининг назарияси ва амалиёти.-Т.: ЎзМУ 2002;

IV. Диссертация ҳәм авторефератлар

1. Абдумуратов А.У. Публицистика Тулепбергена Кайипбергенова: специфика, тематика, жанрово-стилистические особенности. Автореф. дисс. ... канд.филол.н. –Т.: Ан РУз. 1997. –18 с.
2. Алламбергенова П.Қ. Қорақалпоғистон телевидениесининг жанрлари: мавзулар, журналистик ёндашув ва ривожланиш тамойиллари (2000-2007 йиллар). Филол.ф.н. ...дисс. автореф. –Т.: ЎзМУ. 2007. –24 б.
3. Бекбаулиев Д.О. Давлат мустақиллиги йилларида Қорақалпоғистон даврий матбуоти (1991-1994 й.й.) Тарих ф.н. ... дисс. автореф. –Т.: ТошДУ. 1997. –23 б.
4. Кожикбаева З.А. Художественной очерк в современной каракалпакской литературе (1980-1990-е году) Автореф. дисс. ... канд.филол.н. –Н.: КГУ. 1998.
5. Палўанов Б.Н. Ҳозирги Қорақалпоқ адабиётида эссе жанри (Жанрнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши, маҳорат масалалари). Филол.ф.н. ...дисс. автореф. –Н.: ҚҚДУ. 2007. –22 б.
6. Юсупов К.А. Образ Айдос бия в Каракалпакской литературе. Автореф. дисс. ... канд.ф.н. – Н.: ККГУ. 2002. – 18 с.

V. Газета-журналлар

1. Ерманов Е. «Шортанбай» менен «Кердер» салы орағын жуўмақлады. // Еркин Қарақалпақстан. 2004. 9-ноябрь.
2. Мәмбетов К. Өзбек алымлары Әмир Темур, Әмир Едиге хәм оның әўладлары ҳаққында. // Еркин Қарақалпақстан. 1996. 26-март.
3. Тилеўмуратов Б. Тексериўлердин нәтийжелиги хәм сапасы арттырылады. // Еркин Қарақалпақстан. 2008. 27-декабрь
4. Иванова А. Ташкенттин экономикалық хәм инвестициялық потенциалы. // Еркин Қарақалпақстан. 2009. 31-январь
5. Қаллыханова Л. Студентлер олимпиядасы жеңимпазлары. // Қарақалпақстан жаслары. 2010. 27-март.
6. Жақсымуратова.А. Китапхана имканиятлары. // Қарақалпақстан жаслары. 2010. 7-январь.
7. Иванова А., Ҳасанов Ғ. Демократиялық сайлаўлар: пуқаралық жәмийет институтларының орны. // Еркин Қарақалпақстан. 2009. 22-сентябрь.
8. Ережепов М. Мумия Орайлық Азия Мумиясының емлик қәсийетлери хәм оннан пайдаланыў жоллары
// Еркин Қарақалпақстан. 2009. 10-январь

VI. Интернет сайтлар.

(www.washingtonpost.com)

(<http://www.sgzt.com>)

(<http://ng.ru/>)

(www.rian.ru)

(www.reuter.com)

(www.yaqoo.com)

(www.bbc.co.uk)

(www.voa.com)

(www.cnn.com)

(www.bbc.co.uk)

(www.1tv.ru)

(www.inosmi.ru)

(www.cac.org)

(<http://www.internetworldstats.com>)

(<http://www.mtrk.uz>)